

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հրատարակչությունը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի համացանցային կայքերում ներկայացնում է իր հայագիտական հրատարակությունները: Գիրքը այլ համացանցային կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ հրատարակչության համապատասխան թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

**ԹՈՒՐՔԵՐԸ
ԹՈՒՐՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

III

**ԿԱԶՄՈՂ ԵՎ ԽՄԲԱԳԻՐ՝ ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԹԵԿՆԱԾՈՒ, ԴՈՑԵՆՏ
ՌՈՒՔԵՆ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ**

**ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՆ ԿՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
2011**

ԽՄԲԳՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

Թ 988 Թուրքերը թուրքերի մասին, հատոր III, / Կազմ. և խմբ.՝ Ռ. Մելքոնյան.- Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2011, 308 էջ:

Գրքում ներկայացված են Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ ժամանակակից թուրք պատմաբանների, վերլուծաբանների տեսակետները, որոնք տարբերվում են թուրքական պաշտոնական թեզերից: Հավելվածում ներկայացված են երիտթուրքերի դատավարության մի շարք վավերագրեր:

ՀՏԴ 941(479.25)
ԳՄԴ 63.3(2Հ)

ISBN 978-5-8084-1515-7

© ԵՊՀ հրատ., 2011
© Մելքոնյան Ռ., 2011

Արդեն երկար տասնամյակներ է, ինչ Հայոց ցեղասպանության փաստի և դրա միջազգային ճանաչման դեմ Թուրքիան պայքարում է ոչ միայն քաղաքական, այլև գիտական ոլորտում: Հարկ է շեշտել, որ թուրքական պաշտոնական պատմագրություն կոչվածը, ըստ էության, նույնական է պատմության խեղաթյուրմանը հատկապես, երբ խնդիրը վերաբերում է Հայոց ցեղասպանությանը կամ Հայկական հարցին: Պատմությունը նորովի և իրենց հարմար ձևով կերտելու, այսինքն՝ կեղծելու հանձնարարականը թուրքական պատմագրությանը տրվել էր Թուրքիայի Հանրապետության հիմնադրի՝ Քեմալ Աթաթյուրքի կողմից և այդ հարցը գտնվում էր նրա անմիջական վերահսկողության ներքո: Փաստերը ցույց են տալիս, որ Թուրքիայի պատմագրությունը իր կեղծ թեզերով սպասարկում է թուրքական քաղաքականությանը: Հայության դեմ թուրքական պատմագիտական հարձակումը հատկապես ակտիվանում է 1965 թվականից հետո և այդ գործընթացը շարունակվում է մինչ օրս: Ներկայումս ևս Հայոց ցեղասպանության հարցը թուրքական պատմագրության թիվ մեկ խնդիրն է, որի ուղղությամբ նա իրականացնում է սիստեմատիկ քաղաքականություն:

Այս ամենի համատեքստում պետական թեզից տարբերվող տեսակետ ունեցող թուրք պատմաբանների հողվածները, հարցազրույցները ունեն կարևոր նշանակություն: Մինևնույն ժամանակ նկատենք, որ ամենահամարձակ թուրք պատմաբաններն անգամ տարածքային փոխհատուցման խնդրի հետ կապված ունեն խուսափողական և, հաճախ, պահպանողական մոտեցումներ:

Մատենաշարի սույն հատորում ներկայացված են վերջին մի քանի տարում թուրք պատմաբանների, վերլուծաբանների հոդվածները, հարցազրույցները Հայոց ցեղասպանության խնդրի առնչությամբ: Կարևոր ենք համարում նշել, որ նրանց կիրառած մի շարք տերմիններ ինչպիսիք են՝ Արևելյան Անատոլիա, Ազգային-ազատագրական շարժում (քեմալական շարժում) անընդունելի են մեզ համար և հակասում են պատմական օբյեկտիվ իրականություններին, սակայն բնագրի տեքստին հավատարիմ մնալու նպատակով նույնությամբ տեղ են գտել հայերեն թարգմանություններում: Նկատենք նաև, որ հիշյալ նյութերը հիմնականում տեղ են գտել համեմատաբար ավելի ազատ թուրքական մամուլում, ինչպես նաև 2005 թ. Հայոց ցեղասպանության 90 ամյակին թուրքիայում տպագրված «1915-ին ի՞նչ է եղել» հոդվածների ու հարցազրույցների ժողովածուում:

Ավելորդ չենք համարում նշել, որ սույն հատորում ընդգրկված թարգմանությունների գերակշիռ մեծամասնությունը (բացի թուրքա էրենի հեղինակած հոդվածից) կատարվել են Երևանի պետական համալսարանի թյուրքագիտության ամբիոնի տարբեր կուրսերի ուսանողների կողմից:

Հավելվածում ներկայացված է թուրքագետ Մելինե Անունյանի արժեքավոր աշխատությունից մի հատված, որը վերաբերում է երիտթուրքերի դատավարությանը :

Ռուբեն Մելքոնյան
բ.գ.թ., դոցենտ

«ՄԵՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՇՏ ԷԼ ԿԱՌՈՒՑԵԼ ԵՆՔ ԺԽՏՄԱՆ ԵՎ ՌԻՐԱՑՄԱՆ ՎՐԱ»¹

(Հարցազրույց պատմաբան Թաներ Աքչամի² հետ)

Արիֆե Քյոչե – Վարչապետ Էրդողանը վերջերս հայտարարեց, որ Թուրքիայում ապօրինի աշխատող 100 հազար հայերին կարող է վտարել երկրից: Ինչպե՞ս եք գնահատում Էրդողանի այս խոսքերը: Արդո՞ք հայերը կանգնած են մի նոր արքայի վտանգի առջև:

Թաներ Աքչամ – Առաջին անգամ, երբ որ լսեցի Էրդողանի խոսքերը, մտածեցի՝ ահա և հիմա ամբողջությամբ իրավունք վաստակեցինք Եվրոպայի անդամ լինելու: Սա կատակ չէ, ես լուրջ եմ ասում: Որովհետև Եվրոպան լի է կուսակցություններով, ովքեր իրենց երկրներում ապօրինի ներգաղթյալ աշխատողներին վտարելու քաղաքականություն են վարում: Քանի որ ես 15 տարի ապրել եմ գերմանիայում, գիտեմ, որ գոյություն ունեն մեծ թվով գերմանացի ազգայն ականներ, պահպանողական կուսակցություններ և աջակողմյաներ, ովքեր ցանկանում էին ինձ վտարել: Ավելի վաղ Էրդողանը հայտարարել էր, որ այս երկրից քրիստոն-

¹<http://www.durde.org/2011/04/taner-akcam-tarihimizi-hep-inkar-uzerine-yok-saymak-uzerine-kurduk/>

² Թուրք պատմաբան, ներկայումս ապրում և աշխատում է ԱՄՆ-ում:

յաներին քշելը ֆաշիստական մտայնության արդյունք է: Իսկ այժմ, երբ նա հայտարարում է, որ իր երկրում գտնվող քրիստոնյաներին, ապօրինի աշխատողներին վտարելու է, թող ձեզ չզարմացնի այն, որ դա բոլորին կհիշեցնի 1915-ի հայերի աքսորն ու կոտորածը: Ենթադրում եմ, որ թուրք ժողովուրդը կուշտ է 95-ամյա ստերից և գրկաբաց կընդունի մեկին, ով դուրս կգա ու համարձակ կասի՝ այո եղբայր, նման բան եղել է:

Արիֆե Քյոշե – Ամեն անգամ, երբ Թուրքիայում ապրող հայերի նկատմամբ որևէ սպառնալիք է լինում, ինչպես Դուք նշեցիք, բոլորը միանգամից հիշում են աքսորն ու 1915-ի դեպքերը: Ըստ Ձեզ՝ ի՞նչ տեղ է գրավում հայկական հարցը թուրքական ազգային ինքնության մեջ:

Թաներ Աքչամ – Սա որոշ ժամանակ առաջ պաշտոնապես ձևակերպեց Թուրքիայի պաշտպանության նախարարը Եվրոպայում ասելով. «Եթե քրիստոնյաներին չքշեինք, ապա թուրքական պետությունը չէինք կարող հիմնել»: Ասվածը ճշմարտություն է: Նմանատիպ խոսքեր «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության իշխանության օրոք էլ են ասվել. օրինակ՝ արտաքին գործերի նախարարի և ազգային ժողովի նախագահի պաշտոնը զբաղեցրած Հալիլ Մենթեշը: Մալթայում նրա գրած մի նամակում կան խոսքեր, որոնք վերաբերում են այն հանգամանքին, որ եթե երկրից հայերին և հույներին քշեին, ապա իրենք այս պետությունը չէին կարողանալու հիմնել: Նման խոսքեր շատ ավելի պարզ ձևով ասվել է 1920 թ. Անկարայի ազգային ժողովում Հասան Ֆեհմիի կողմից: «Նախքան աքսորն իրականացնելը գիտեինք, որ մեզ մարդասպան կկոչեին», – ասում է և հարցնում. «Ինչո՞ւ մենք գնացինք մարդասպան կոչվելու ռիսկին»: Հարցնում է և ինքն էլ պատասխան տա-

լիս. «Մենք դա ստիպված էինք անել մեր պաշտելի հայրենիքի բարօրության համար»: Այդ ժամանակ շատ ավելի մեծ թվով խիզախներ կարող էին խոսել այդ տրամաբանությամբ: Հարցի կարճ բովանդակությունը հետևյալն է. Թուրքիայի Հանրապետությունը ստեղծվեց նաև 1915-ի Հայոց ցեղասպանության արդյունքում: Մեր հանրապետությունը հիմնած գործիչների մի մասն ուղղակիորեն մասնակիցն էին արյունահեղություններին կամ էլ լավ տեղեկացված են եղել այդ մասին: Յուրաքանչյուր ազգ ունի իր մի խումբ ազգային հերոսները, որոնց հետ բավական դժվար է հաշվեհարդար տեսնելը կամ եթե նրանց գործերում ոճրագործություններ կան, ապա դրանց հետ առերեսվելը: Թուրքիայի Հանրապետությունը հիմնած գործիչների փառքը մեր ազգային ինքնության անքակտելի մասն է: Նրանց քննադատելը կամ մեղադրելը կարծես մի տեսակ նման լինի ինքնամեղադրանքի և սա շատ դժվար է: Միմիայն դեմոկրատական մշակույթը ըմբռնող հասարակություններն են ի վիճակի իրականացնել այդ առերեսումը:

Թուրքիայի այս բարդույթը միաժամանակ նաև նրա ծախերի խնդիրն է: Գիտեք, որ մեր ծախակողմյա ավանդույթներն էլ ազատագրական պայքարը դիտում էին որպես յոթ պետության դեմ իրականացված հակաիմպերիալիստական պայքար: Այդ պատճառով էլ ազատագրական պայքարն իրականացնող գործիչները մեզ համար առանձնահատուկ և կարևոր տեղ են զբաղեցնում: Ես հիշում եմ, թե դատարաններում ավանդաբար ինչպես էին պաշտպանվում ծախակողմյաները: Ասում էին, որ իրենք երկրորդ ազգային բանակն են, որ ազատագրական բանակը չկարողացավ հեղափոխությունը բավարար չափով իրականացնել և իրենք շարունակելու են հեղափոխությունը՝ նրանց կիսատ թողած կետից: Գիտեք, որ 1968 թ. սերունդը իրեն բնորոշում էր որպես ազգային բանակ: Այսինքն՝ ազգային

բանակը մեր ձախ ինքնության մի մասն է կազմել: Մինչդեռ այդ բանակում կան դեմքեր, որոնք շատ լուրջ ձևով առնչվել են ոճիրին: Հիմա ուզում եմ այստեղ մանրամասնել. ես սա չեմ ասում այն իմաստով, որ մեղադրեմ մի ամբողջ սերնդի, որի նպատակը օտարի լծից ազատվելն էր: Բայց Թուրքիայի Հանրապետության հիմնադիրների մեջ կան մարդիկ, ովքեր մասնակից են եղել 1915 թ. ցեղասպանությանը կամ տեղյակ են եղել դրա մասին և ազատ խոսելու մեր դժվարությունը նաև այստեղից է բխում:

Արիֆե Զյոշե – Դուք Ձեր մի հոդվածում ասել եք, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ օսմանցիների պարտությունից հետո նրանք դեմառդեմ մնացին երկու հարցի հետ. դրանցից մեկը այն հարցն էր, թե ի՞նչ են լինելու Օսմանյան պետության տարածքներն ու ինքնիշխանության իրավունքը, իսկ մյուսը՝ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության՝ սեփական քաղաքացիների նկատմամբ իրականացրած ոճրագործությունների հարցը: Նշում եք նաև, որ այս երկու հարցերն էլ չեն մոռացվել: Կարո՞ղ եք մի քիչ մանրամասնել ասվածը:

Թաներ Աբչամ – Անմիջապես 1918-ին, երբ Թուրքիան պարտված դուրս եկավ պատերազմից, Փարիզում սկսվեցին խաղաղության բանակցություններ, որտեղ օսմանցիներին առնչվող երկու կենտրոնական հարց կար: Նախ՝ արդյո՞ք Օսմանյան պետությունը պահպանելու էր իր տարածքային ամբողջականությունը: Այս հարցի վերաբերյալ երկու տարբեր տեսակետներ կային. առաջինը այն տեսակետն էր, որը պաշտպանում էր թուրքական ազգայնական շարժումը և անգամ Ստամբուլի իշխանությունը: Սրա համաձայն՝ օսմանցիներին մնացած, բայց դեռևս չգրավված տարածքներին չպիտի դիպչեին և 1918 թ. Մուդրոսի զինա-

դադարով որոշվելիք սահմանները պիտի ճանաչվեին որպես Օսմանյան պետության սահմաններ (այն ժամանակ Թուրքիայի Հանրապետության մասին որևէ մտադրություն դեռ չկար): Սա ավելի ուշ կոչվելու էր ազգային պակտի քաղաքականություն, որը մենք պաշտպանելու էինք ու այս հարցի վերաբերյալ Ստամբուլի և Անկարայի կառավարությունների մեջ որևէ լուրջ տարաձայնություններ չկային: Իսկ երկրորդը հաղթող պետությունների տեսակետն էր. նրանք ցանկանում էին բաժանել Անատոլիան իրենց և այլ ազգերի մեջ: Հույները, քրդերը, հայերը, նրանք բոլորը ցանկանում էին այս տարածքների վրա հիմնել իրենց պետությունները: Այսինքն՝ առաջին հարցը հետևյալն էր. արդյո՞ք տարածքները բաժանվելու էին, եթե այո, ապա ո՞վ և ո՞ր տարածքն էր ստանալու, և երկրորդը՝ ի՞նչ էր լինելու պատերազմի ժամանակ իրականացված մեղսագործությունների հարցը: Անգլիան և Ֆրանսիան օգտագործում էին օսմանցիների իրագործած ոճրագործությունները Ամերիկային պատերազմի մեջ ներքաշելու նպատակով և ամբողջ աշխարհին հայտնել էին, որ պատժելու են օսմանյան կառավարիչներին: Թոյնբիի «Կանաչ գիրք»-ը, Մորգենթաուի հիշողությունները. այս բոլորը հրատարակվել էին այդ ժամանակ Ամերիկային պատերազմի մեջ ներքաշելու նպատակով: Պատերազմի ամբողջ ընթացքում դաշնակիցները շատ հաճախ օգտագործել են օսմանցիների՝ իրենց սեփական հպատակների դեմ իրագործած ոճրագործությունները դադարեցնելու մոտիվացիան: Փարիզում քըննարկվող հարցը հետևյալն էր. իրականացված այս մեղքերի պատճառով օսմանցիները ինչպե՞ս պիտի պատժվեին, ի՞նչ պատիժ են սահմանելու այս մեղքերն իրականացնողների նկատմամբ: Այս թեմայի վերաբերյալ մի քանի կարծիք ևս կա:

Արհֆե Քոչե – Ո՞րոնք են այդ կարծիքները:

Թաներ Աբչամ – Անկարայի ազգայնական կառավարության կարծիքը հետևյալն էր. այս ոճրագործությունները իրականացվել են և դրանց պատասխանատուները թող դատվեն, բայց նրանք 3-5 իթթիհաթականներ են ու մենք չենք կարող ընդունել այն, որ բացի նրանցից պիտի պատժվի ամբողջ թուրք ազգը: Սրան հակառակ՝ հաղթած պետությունները անգլիացիների գլխավորությամբ ասում էին, որ պատիժը չի կարող սահմանափակվել 3-5 իթթիհաթականներով և ցանկանում էին, որպեսզի ընդլայնվի մեղադրյալների ցանկը: Բացի անհատների պատժից, նրանք ավել շատ պահանջում էին թուրք ազգի պատիժը: Եվ այդ պատիժն էլ պիտի լիներ Անատոլիայի մնացած հողերը ուրիշ ազգերի միջև բաժանելը: Առանց այդ էլ հարցի ամենազգայուն կետն էլ հենց սա էր: 1919 թ. ապրիլ ամսին Ստամբուլի բարձրագույն կոմիսար կոչվող անձնավորությունը Փարիզի հաշտության բանակցություններին ուղղված նամակում այս իրավիճակի մասին շատ պարզ խոսում էր. «Թուրքիային պատժելու երկու ձևն էլ համարում են տեղին»,– ասում էր: «Նախ՝ անձնապես այս մեղքն իրականացնողներին պատժելով՝ թուրքերին դաս կտրվի: Երկրորդն էլ պետք է Թուրքիային վերածել այնպիսի մի փոքր պետության, որ այլևս չկարողանա ոչ մի նման ոճրագործություն իրականացնել»: Այսինքն՝ Անատոլիայի տարածքների բաժանումը բերվեց օրակարգ և կյանքի կոչվեց ոչ թե որպես իմպերիալիստական քաղաքականության անհրաժեշտություն, այլ որպես պատիժ Թուրքիային, ով մարդկության դեմ մեղք էր գործել: Այդ ժամանակ Անկարայում Մուսթաֆա Քեմալն էլ, Ստամբուլի կառավարությունն էլ ասում էին, թե եկեք մեղավորներին պատժենք, բայց սա չպետք է իրականացվի Անատոլիայի բաժանման ձևով: Ան-

հրաժեշտ է ընդգծել, որ այդ ժամանակ բոլորն ընդունում էին, որ իրականացվել է ոճրագործություն. բոլորը պաշտպանում էին այն միտքը, որ մեղք իրականացնողներին պետք է պատժել: Բայց Անկարան և Ստամբուլը դեմ էին արտահայտվում, որ պատիժը լինի Անատոլիան բաժանելու ձևով: Անկարան մի կողմից պաշտպանելով պատիժը՝ մյուս կողմից էլ պայքարում էր ազգային պակտ հիմնելու համար:

Ստամբուլում այս ընթացքում շատ կարևոր մի բան տեղի ունեցավ: Օսմանյան կառավարության կողմից հիմնված դատարանները, որոնց նպատակը հայերին կոտորելու մեղքն իրագործած իթթիհաթականներին դատելն էր, սկսեցին դատել նաև Ազգային պակտը պաշտպանող ազգայնական շարժման առաջամարտիկներին: Մուսթաֆա Քեմալն ու ընկերները ևս հեռակա կարգով մահապատժի դատապարտվեցին: Նույն դատարանների կողմից սկսեցին դատվել և՛ նրանք, ովքեր ցանկանում էին ազգային անկախություն ու մնացած տարածքների վրա Օսմանյան ինքնիշխանության պահպանում, և՛ նրանք, ովքեր մեղադրվում էին հայերին կոտորելու համար: Հայերին կոտորած մարդասպաններին դատող դատարանը դատեց նաև անկախության պայքար ծնող ազգային շարժման առաջնորդներին: Ըստ իս՝ ահա հենց այստեղ էլ հանգույցը քանդվեց: Մինչ այդ պահը Անկարան 1915 թ. պատասխանատուներին մեղադրելը դիտում էր որպես ազգային պակտի համար անհրաժեշտ գին, որը պետք է վճարվեր ու աջակցում էր դրան: Բայց այն ժամանակ, երբ Անկարան տեսավ, որ չնայած անհատական պատժին՝ չի կարողանալու պաշտպանել ազգային պակտը, անգամ իրենք իրենց չեն կարողանում պաշտպանել, իր դիրքորոշումը փոխեց: Այսինքն՝ 1915 թ. հիշելը, մեղավորների համար պատիժ պահանջելը սկսվեց ընկալվել որպես «հայրենիքի և ազգի մասնա-

տում»: Այսպես ձևավորվեց տարօրինակ մի տրամաբանություն. եթե ասում եք, որ 1915-ը ցեղասպանություն է, որ մեղավորները պիտի պատժվեն, ուրեմն սա նշանակում է, որ միևնույն ժամանակ ասում եք, թե «թող Անատոլիան բաժանվի»: Այս պատճառով էլ Հրանտ Դինքին և պարոն Սարգսին դատելու ժամանակ դատարանը վճռեց, որ «ցեղասպանություն բառը օգտագործելը նշանակում է օրակարգ թերել թուրքիայի Հանրապետության մասնատումը»: Կարճ ասած, մենք 1920-ականներին հստակ ընդունում էինք, որ կոտորած է եղել, հայերի նկատմամբ այս տեսակ ոճրագործություններ են իրականացվել, բայց այն ժամանակ, երբ Անգլիան մարդասպանների պատիժը նույնական դարձրեց Անատոլիայի բաժանմանը, այդ պահից Անատոլիայի շարժումը փոխեց իր միտքը կապված այս թեմայի հետ: Մենք դրանից հետո մոռացանք, որ պաշտպանում էինք մարդասպանների պատժելու գաղափարը: Այդ պատճառով իմ գլխավոր թեզը հետևյալն է և սա ես միշտ կասեմ. եթե Անգլիան ընդունեց Մուսթաֆա Քեմալի և Ստամբուլի կառավարության առաջարկը, այսինքն՝ այսօրվա թուրքիայի Հանրապետության սահմանները ամբողջությամբ ճանաչեին որպես այն ժամանակաշրջանի Օսմանյան կայսրության սահմաններ և ի պատասխան դրան պահանջեին, որ Հայոց ցեղասպանության համար մեղավորներին դատեին, ապա մենք այսօր իթթիհաթականների մասին կխոսեինք այնպես, ինչպես գերմանացի նացիստների մասին ենք խոսում:

Ուզում եմ բերել մի երկու օրինակ կապված նրա հետ, թե ինչպես էին այն ժամանակ քննադատվում հայերի նրկատմամբ իրականացված ոճրագործությունները: 1919-ին հոկտեմբեր ամսին Ամասիայում Ստամբուլի և Անկարայի կառավարությունները ստորագրեցին հինգ արձանագրություն: Առաջին արձանագրության մեջ նշվում էր, որ քա-

ղաքական անհրաժեշտություն է դատել 1915-ի աքսորի մեղավորներին: Ավելի ուշ Քեմալը ընտրություններից հետո կազմված Անկարայի մեջլիսում իր խմբի ծրագիրը գրելիս անդրադարձել է այդ խնդրին ու նշել, որ ոճրագործություն իրականացնողների պատիժը չպետք է մնա թղթի վրա և անհրաժեշտ է իրական պատիժ՝ որպես դաս բոլորին: 1920-ին Անկարայի մեջլիսի բացման ժամանակ իր խոսքում 1915 թվականի կոտորածը նա որակեց «ամոթալի գործողություն»: Այսինքն՝ 1918-21 թթ. ամբողջությամբ միակարծություն էր տիրում այն հարցում, որ հայերը զանգվածային ոչնչացման են ենթարկվել, այդ զանգվածային կոտորածների համար պատասխանատու են իթթիհաթականները և անհրաժեշտ է նրանց պատժի ենթարկել: Դրա մասին խոսում էին բացեիբաց: Բայց այն ժամանակ, երբ իթթիհաթականներին պատժելու փոխարեն պահանջեցին, որ պատիժը լինի մի ամբողջ պետության բաժանման ձևով, այդ ժամանակ մենք մոռացանք այս հարցը:

Արիֆե Քյոշե – Երբ խոսում ենք 1915 թվականի դեպքերի մասին, առաջինը որ մտաբերում ենք, այն է, թե ի՞նչ են արել հայերը: Ի՞նչ եք կարծում սրա մասին:

Թաներ Աքչամ – Այո, այն պահին, երբ սկսում են քննարկել, թե 1915-ին ինչ է եղել, իսկույն ասում են, թե հայերն էլ այս կամ այն բանն են արել: Սա անիմաստ և ապարդյուն քննարկում է: Հայերի կատարածները բնավ կարևոր չեն, եթե այն դիտեք նրանց նկատմամբ իրականացրած ցեղասպանության լինել-չլինելու տեսանկյունից: Հետևաբար, ցանկացած մեկը, ով ուզում է քննարկել, թե 1915-ին հայերի նկատմամբ իրականացրածը ինչպես է բնորոշվելու, նախևառաջ դժվարանում է մի կողմ դնել այն հարցը, թե ինչեր են արել հայերը: Նման անհեթեթ քննարկում չի

կարող լինել: Ասեմ, թե ինչու. կա մահացած մարդ և նրա գլխավերևում կանգնած է մեկը: Հարցը հետևյալն է. «գետնի վրա գտնվող մարդը սպանվել է» թե՞ «կողքի կանգնածն է նրան սպանել»: Այս հարցին պատասխանելիս կասեք կամ «սպանել է» կամ էլ «չի սպանել»: Այժմ այս հարցին պատասխանելիս, եթե սկսեք պատմել, թե մահանալուց առաջ հատակին պառկած մահացած մարդն ինչեր է արել, դուք կզբաղվեք դատարկաբանությամբ, որովհետև հարցն այն չէ, թե սպանվելուց առաջ մարդն ինչեր է արել: Հարցն այն է, թե արդյոք գետնին պառկած մարդը սպանված է, թե՞ ոչ: Այսինքն՝ անուղղակիորեն 95 տարի շարունակ մեր իրականացրած քննարկումը, թե հայերը այս կամ այն բանն են արել, ցեղասպանության տեսանկյունից նայելիս մի իմաստ ունի. այն է, մենք պատմում ենք, թե ինչու ենք հայերի նկատմամբ իրականացրել ցեղասպանություն: Ցեղասպանության հարցի պատասխանը այն է, թե «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը հայերին սպանել է, թե՞ չի սպանել: Ինչ ուզում է հայերն արած լինեն, որն ուզում է լինի պատճառը, արդյո՞ք իթթիհաթականները սպանել են, թե՞ ոչ, եթե դուք պատմեք հայերի արածները, ապա միայն ասած կլինեք, թե ինչու է ոճրագործությունը իրականացվել: Սրանք գուցե կարող են լինել «մեղմացուցիչ հանգամանքներ», բայց միայն այդքանը:

Արիֆե Քոչե – Ո՞րն է այս հարցի Ձեր պատասխանը: Օրինակ՝ ասում են, որ իթթիհաթականների կողմից հայերը գիտակցաբար չեն սպանվել, որ մահացել են գաղթի ժամանակ, ճանապարհին սովի, անբարենպաստ պայմանների պատճառով և ուստի այս դեպքերը «ցեղասպանություն» չեն կարող կոչվել:

Թաներ Արչամ – Համաձայն մի տեսակետի՝ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը չէր կարող իրականացնել քաղաքականություն, որ նպատակ էր հետապնդում ոչնչացնել հայերին: Շատ լավ: Քանի՞ սպանված կա: Թվերի հաշվով կարծես թե բոլորը միանշանակ համակարծիք են: Եթե չափազանցումները մի կողմ դնենք, ապա ըստ 1919-ի օսմանյան պաշտոնական թվերի՝ 800 հազար հայ է ոչնչացվել: Հեշտ է ասելը՝ 800 հազար հայ է կոտորվել և պարզ է, որ պետությունը պատասխանատու է այսքան մարդու սպանության համար և սարսափելի թիվը բացատրում ենք այս կամ այն պատճառներով: Եկեք այս պատասխանը դիտարկենք ավելի մանրամասն. ասենք թե 800 հազար մարդ մահացավ «քաղցից, անբարենպաստ պայմաններից, անհասկանալի պատճառներից» և այլն: Լավ, բայց նույն 1916, 1917, 1918 թվականներին Օսմանյան կառավարությունը 1,5 միլիոնից ավել մուսուլմանների տեղահանությունը կատարեց առանց որևէ խնդրի: Շատ լավ, այդ պետությունը, որ 1,5 միլիոն մուսուլմաններին առանց որևէ խնդրի տեղահանեց, ինչպե՞ս չկարողացավ խոչընդոտել մոտավորապես մեկ միլիոն հայերի կոտորածին: Այս սպանություններն էլ միանգամից տեղի չեն ունեցել. դրանք եղել են երկու տարվա ընթացքում, շաբաթ առ շաբաթ, ամիս առ ամիս: Կարելի էր հարց բարձրացնել օսմանյան իշխանությունների առջև. «Մահվան մասին գիտեիր, լավ, բայց ինչո՞ւ չդադարեցիր աքսորը»: Նահանգապետերից, գավառապետերից եկող հեռագրեր կան, որտեղ ասվում են. «անվտանգություն չկա, չեմ կարող աքսորել», սրան ի պատասխան հրամայում եք, թե ինչ էլ ուզում է լինի աքսորիր: Այսինքն՝ դու կանխատեսում ես մահերը: Ասելու ես, թե «պատերազմ էր, դժվարանում էիր», բայց հենց նման բան ասողին էլ կոչում են մարդասպան: Հարցն ավելի պարզ է: Այսինքն՝ եթե գիտեք, որ ձեր գործողությունների արդ-

յունքը մահն է և չնայած դրան՝ շարունակում եք ձեր գործողությունը, ասել է թե դուք կատարում եք մեղքը՝ հասկանալով այն: Ըստ էության, հենց սա էլ կոչում են ցեղասպանություն:

Մի կարևոր կետ ևս կա. Անատոլիայի բոլոր շրջաններից են հայերն աքսորվել՝ Անկարայից, Բուրսայից, Քյութահիայից, Ամասիայից, Թոքաթից, Սամսունից, Էդիրնեից, Թեքիրդաղից: Այս վիլայեթները կարևոր են: Նայեք, թե հայերին այս վիլայեթներից հանում և ո՞ւր են քշում՝ Սիրիայի և Իրաքի անապատներ: Ընդ որում, օսմանյան փաստաթղթերով Սիրիան և Իրաքը հայտարարվել էին պատերազմական տարածքներ: Գիտեք՝ մենք պաշտոնական մի սուտ ունենք. ասում են, թե «հայերը մեզ թիկունքից հարվածելու էին, հարվածում էին, այդ պատճառով պատերազմական շրջաններից նրանց հանեցինք և առավել անվտանգ վայրեր տարանք, որպեսզի մեր դեմ չպատերազմեին»: Այժմ վիլայեթների անունները կրկնում են՝ հայերին հանում եք Բուլուից, Քասթամոնուից, Անկարայից, Մուղլայից, Իզմիրից, Քյութահիայից, Անատոլիայի կենտրոնից՝ ամենաանվտանգ վիլայեթներից, ուր որևէ դեպք չի եղել և ուղարկում ուղիղ պատերազմական շրջան՝ անգլիացիների հետ պատերազմի: Միթե այստեղ տարօրինակ ոչինչ չկա...

Մի ուրիշ կետ ևս. ասում են, թե «հայերը մահացել են սովից»: Բայց այդ ընթացքում օսմանյան կառավարությունը հրաժարվում էր ԱՄՆ-ի և Գերմանիայի որևէ տեսակի օգնության առաջարկից: Այս պետությունները դիմում էին պաշտոնապես. ասում էին օգնություն ցուցաբերենք ձեզ ուտելիքի, վրանների և այլնի տեսքով, բայց դա մերժվում էր: Հայերին օգնել ցանկացող օտար երկրների ներկայացուցիչներին սպառնում էին մահվամբ: Օգնություն ուղարկող թուրքեր կամ էլ որոշ հայեր ձերբակալվում էին: Այսինքն՝ արգելված էր ամեն տեսակ օգնություն... Տիրանում

էին հայերի թողած ունեցվածքին՝ փոխարենը չվճարելով հայերին անգամ մի դուրուշ... Կարծես թե այս պարզ փաստերն անգամ բավական են ցույց տալու, որ իթթիհաթականները ունեցել են հայերին ոչնչացնելու նպատակ:

Արիֆե Քյոշե – Գիտենք՝ ապացուցելու համար, թե ցեղասպանություն եղել է կամ չի եղել, կարևոր կետը այն է, թե արդյոք դա ունեցել է որևէ նպատակ: Արդյոք կարիք չկա՞, որ ցույց տաք և ապացուցեք, որ իթթիհաթականները նպատակ են ունեցել հայերին կանխամտածված սպանելու: Արդյոք կա՞ մի փաստաթուղթ, որ ցույց կտա, թե հայերի նկատմամբ իրականացրածը ցեղասպանություն է:

Թաներ Աքչամ – Բավական շատ փաստաթղթեր կան և դրանց մեծ մասը հրատարակված են: Նպատակի հարցը կարևոր է: Նպատակն ինչպե՞ս է ապացուցվում: Միջազգային իրավաբանության մեջ ավելի շատ օգտագործվում է երկու տեսակ սկզբնաղբյուր: Առաջինը՝ անհրաժեշտ է, որ լինեն գրավոր փաստաթղթեր, հրամաններ հետևյալ ձևերով՝ որոշում է ընդունվել այս խմբին ոչնչացնել: Ռճրագործները հիմար չեն: Իրենց հետևից նման հետքեր չեն թողնում: Անգամ Հիտլերը նման մի հրաման չունի: Երկրորդը՝ hate speech կոչվող խնդիրն է, որ ենթադրում է ատելություն և թշնամանք սպանված խմբի նկատմամբ: Այսինքն՝ եթե լինեին գրություններ և ելույթներ հայերին ու հրեաներին սպասվող արհավիրքի, նրանց ոչնչացնելու, կոտորելու անհրաժեշտության վերաբերյալ, ապա դրանք կարող են օգտագործվել որպես ապացույց: Հիտլերի՝ 1939 թ. կուսակցական ժողովում արած հայտնի զեկույցը նման մի օրինակ է: Սակայն հնարավոր չէ ամեն անգամ

նմանատիպ փաստաթղթեր գտնել: Այդ դեպքում միջազգային իրավաբանությունը լուրջ խնդրի է բախվում. ինչպե՞ս ապացուցել կանխամտածվածությունը: 1985 թ. ենթահանձնաժողովը, որը ՄԱԿ-ում զբաղվում էր այս հարցով ընդունեց Whitaker կոչվող մի զեկույց: Այս զեկույցում մի նորություն օրակարգ եկավ կապված մտածված կոտորածի խնդրի հետ: Այս նորության էությունը իրականում 19-րդ դարի անգլիական քրեական իրավունքի կանոններից մեկի ընդլայնումն էր: Սա անվանում են գիտակցված անզգուշություն: Այսինքն՝ եթե իրականում կոտորածի նպատակ ունեք և ձեր գործողություններում երևում է այդ ամենի հնարավորությունը, բայց այն չեք կանխում, ուրեմն դա գիտակցված անզգուշություն է: Սա բավարար է, որ ձեր արածը համարվի կոտորած: Կրկնեն. եթե չկարողանան գտնել փաստաթուղթ, որ իրականում ցույց է տալիս կանխամտածվածությունը և եթե անգամ իշխանական խումբը կոտորածի որևէ մտադրություն չունի էլ, սակայն նրա գործողության արդյունքում մարդիկ են մահացել և դրանք կանխելու համար ոչինչ չի ձեռնարկվել, ապա համարվում է որ դա կանխամտածված է:

Մերոնք հայերի աքսորը սկսեցին 1915-ի ապրիլի վերջին և մայիսի սկզբին: 1915 թ. մայիսից մինչև 1916 թ. վերջը նրանց լուրեր էին հասնում, որ հարյուրավոր և հազարավոր հայեր սպանվում են ու սրա հետ կապված օսմանյան կառավարությունը ոչ մի միջոցառում չձեռնարկեց: Անգամ սա բավարար ապացույց է, որ մտադիր են եղել ցեղասպանություն իրականացնել: Այստեղ կարող եմ ավելացնել մի բան ևս: Օսմանյան արխիվներում չկա նահանգներից կենտրոն ուղարկված որևէ փաստաթուղթ: Կրկնեն, արխիվում չկան որևէ նահանգի, գավառի կառավարիչից Ստամբուլ ուղարկված հեռագրեր, փաստաթղթեր, որոնք վերաբերեն հայերի աքսորին: Ինչո՞ւ երկու տարի շարունակ

Անատոլիայից Ստամբուլ եկող որևէ փաստաթուղթ չկա, որովհետև դրանք տեղեկացնում էին մահվան դեպքերի մասին: Կարող եմ երկու կոկրետ օրինակ բերել: Մի փաստաթուղթ կա հրատարակված 1915-ի հունիսին: Գերմանացիների պարտադրանքով Թալեաթ փաշան հեռագիր է ուղարկում Դիարբեքի Նահանգապետ Ռեշիդին: Հեռագրում Թալեաթն ասում է. «Համաձայն մեր տեղեկությունների, Դիարբեքիում սպանում եք մարդկանց և առանց խտրականության սպանում եք բոլոր քրիստոնյաներին: Մինչդեռ մենք այս «կարգաբանական միջոցառումները» ձեռնարկել ենք բացառապես հայերի համար: Սխալ է, որ այն իրականացնում եք բոլոր քրիստոնյաներին նկատմամբ: Ինձ տեղեկացրեք վիճակի մասին»: Երբ ես սա Թուրքիայում օգտագործեցի որպես սպանության կարևոր ապացույց և որպես փաստաթուղթ, որ ցույց էր տալիս կառավարության տեղեկացվածությունը, Հալաչօղլուն և նրա խումբը ասացին, թե պարոն, ահա ինչպես տեսնում եք՝ Թալեաթն ասում է, որ դադարեցնեն կոտորածը: Նախ՝ Թալեաթը չի ասում դադարեցրեք արյունահեղությունը, այլ միայն՝ տեղեկացրեք վիճակի մասին: Եվ երկրորդ. եթե նահանգապետի կողմից 2 հազար մարդ սպանվի, ի՞նչ կանեք: Հետաքննություն կսկսեք, այնպես չէ՞: Բայց այստեղ որևէ հետաքննություն չկա: Վերջին գրքումս տպագրեցի, որ հայերին աքսորելու ժամանակ ցուցաբերած ակտիվության համար Դիարբեքիի ոստիկանությանն ու ժանդարմեային տրվում են ծառայողական բարձր մեդալներ և դրամական պարգևներ: Սա արվում է վերը նշված քաղաքում սպանություններ իրականացնելուց հետո:

Նմանատիպ մի օրինակ էլ Բողազլըյանի գավառապետ Քեմալ բեյի հետ է կապված. Բողազլըյանի հրամանատար Մուսթաֆա բեյը Ստամբուլ է ուղարկում մի հեռագիր, որտեղ նշվում է, որ գավառապետ Քեմալ բեյը պատասխա-

նատու է 3610 մարդու սպանության համար: Արդյունքում ի՞նչ եղավ: Բողազլըյանի գավառապետի պաշտոնը բարձրացվեց: Այսինքն՝ անուղղակիորեն ակնհայտ է, որ իթթի-հաթականները վարում էին գիտակցված քաղաքականություն:

Բացի այս պարզ օրինակներից, իմ գրքերում կան նաև տասնյակ փաստաթղթեր, որոնց մեծամասնությունը լույս է սփռում Ստամբուլում տեղի ունեցած դատական գործընթացների վրա: Օրինակ՝ Բեհաեդդին Շաքիրը ունի մի հեռագիր, որտեղ ասվում է. «Մեզ շտապ տեղեկացրեք, թե ձեր մոտ գտնվողներին կոտորե՞լ եք, թե՞ աքսորել»: Ստամբուլում տեղի ունեցած դատական պրոցեսների ընթացքում սրա նման ուղղակիորեն կոտորածի հետ կապված տասնյակ փաստաթղթեր բացահայտվեցին: Օրինակ՝ Կեսարիայի զինվորական հրամանատարի ուղարկած մի հեռագրում պարզ ձևով օգտագործվում էր. «աքսորը նշանակում է կոտորած» արտահայտությունը: Բողազլըյանի կառավարիչ Քեմալը իր ցուցմունքում ներկայացնում է, որ ինքը ստացել է հրաման կոտորել հայերին: Անկարայի նահանգապետ Մագհարը, Յոզղաթ նահանգի կառավարիչ Ջեմալը դատարանին տված իրենց գրավոր և բանավոր ցուցմունքներում ասել են, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության քարտուղարներից իրենք գաղտնի հրամաններ են ստացել: Եվ կրկին 1918 թ. նոյեմբեր ամսին խորհրդարանում տեղի ունեցած հանդիպումների ժամանակ կառավարության անդամ Ռեշիդ փաշան իր խոսքում նշում է. «Կառավարությունում շատ քիչ են պաշտոն գրառեցրել: Այդ ընթացքում տեսա ներքին գործերի նախարարության փաստաթղթերը: Աքսորին զուգահեռ նաև կոտորածի հրաման էր ուղարկված նահանգներ»: Հետևաբար, մեր ձեռքում կան բավարար ապացույցներ, որոնք վերա-

բերում են այն հանգամանքին, որ դեպի շրջաններ ուղարկվել են կոտորածի հրամաններ:

Արիֆե Բյոշե – Ինչպե՞ս է իրականացվել ցեղասպանությունը, ինչպե՞ս են սպանվել հայերը:

Թաներ Աբջամ – Հայերին սպանել են՝ օգտագործելով չորս տարբեր մեթոդներ: Առաջին. Սև ծովի շրջանում, Տրապիզոնում և Սամսունում հայերին քշել են դեպի ափեր և խեղդել ծովում: Այս մասին 1918 թ. հոկտեմբերին ստամբուլյան հանդիպումների ժամանակ ասել է Տրապիզոնի պատգամավոր Հաֆըզ Մեհմեթը: Նա նշել է, որ այնտեղի գավառապետերից մեկը սպանվել է այն պատճառով, որ ընդդիմացել է այդ գործին: 1919 թ. ապրիլ և մայիս ամիսներին Ստամբուլի դատավարության ժամանակ հենց Տրապիզոնի կոտորածի ականատես-վերապրողներն են պատմել ծովում խեղդելու դեպքերի մասին: Երկրորդ. սպանվել են իրենց բնակավայրերում նույնիսկ առանց աքսորի ենթարկվելու: Հատկապես Մուշի և Բիթլիսի շրջաններում հայերը սպանվել են իրենց տներում, ողջ-ողջ այրվել եկեղեցիներում: Երրորդ. հայերը կոտորվել են որոշակի վայրերում՝ կուսակցության գաղտնի միավորումների կողմից: Այդ գաղտնի միավորումները հարձակվում էին աքսորյալ հայերի քարավանների վրա և ոչնչացնում նրանց: Եթե նրանց թիվը չէր բավարարում, ապա քրդական ցեղերի հետ համաձայնության գալով՝ հայերին հանձնում էին այդ ցեղերին: Սրանք այն քրդերն էին, որ համագործակցում էին կառավարության հետ: Սպանության ամենավերջին միջոցն էլ հայերին անապատ քշելն ու առանց սննդի թողնելն էր: Արդյունքում, համաձայն մեր թվերի՝ 800 հազար հայեր ամբողջությամբ կոտորվեցին:

Արիֆե Բյոշե – Ըստ Ձեզ՝ հնարավոր է արդյոք, որ կարճ ժամանակամիջոցում թուրքական որևէ կառավարություն ճանաչի ցեղասպանությունը:

Թաներ Աքչամ - Ուրիշ հնար չունի: Այդ դեպքերը չի անվանի ցեղասպանություն, ուրիշ անուն կտա, բայց ստիպված կլինի ընդունել, որ կատարվածը մեծ ոճրագործություն է և ամոթ: Ես չեմ կարող իմանալ, թե սա 5, 10, 20 թե 50 տարի հետո կլինի: Թուրքիան չի կարող ապրել այս ոճրագործությունը ծածկելով: Սա Թուրքիայի ամոթն է: Այս ամոթով Թուրքիան չի կարող ոչ Եվրամիության անդամ դառնալ, ոչ էլ ժամանակակից աշխարհում տեղ ունենալ: Պարզապես թույլ չեն տա: Մենք այսօր այս հարյուրամյակն անվանում ենք ներողություն խնդրելու դար: Թուրքիան նման էր մի կաթսայի. ԱԳՆ-ն կափարիչն էր, որը դժվարությամբ էր «ծածկում» Թուրքիան: Այժմ այս կաթսան պայթում է. արդեն հնարավոր չէ Թուրքիային արտաքին աշխարհից մեկուսի պահել: Ամեն տեղից կաթսան ժայթքում է: Այս դարում, այս գլոբալիզացման աշխարհում, տեխնոլոգիաների այս մակարդակում թուրք մարդուն չեք կարող ստով, երդմամբ որևէ բան համոզել: 95 տարի շարունակ Թուրքիայում մեզ ասել են, որ քուրդ չկա: Երբ ես միջնակարգ դպրոցում էի մեզ բաժանել էին Ֆահրեթթին Քըրզըզօղլուի գրքերը, որտեղ գրված էր, որ «քրդեր չկան, քրդերն էլ թուրքեր են»: Սրանք գիտական գրքեր էին: Սա ծանոթագրություններ և նման բաներ ունեցող ակադեմիական աշխատանք էր: Իսկ քրդերը ահա սարերում շրջող թուրքերն են, իբր թե ձյուն է եկել, ձյան վրա քայլելիս ոտնաձայններից լսվել է «քյարթ, քյուրթ» ձայնը և այդ պատճառով էլ սարերում ապրող թուրքերին քուրդ են անվանել և այլն: 95 տարի շարունակ մեզ բթացրել են ստով, թե «քուրդ չկա»: Իսկ այս պահին այն, ինչ ասում են Հայոց ցե-

ղասպանության վերաբերյալ, հետևյալն է. «1915 թ. ոչինչ չի եղել: Եթե անգամ մի բան եղել է, ապա դրանում հայերն են պատասխանատու»: Այս ստով ավելի հեռու չեն կարող գնալ: Սա էլ է խաբեություն, ինչպես սուտը, թե քուրդ չկա: Պետությունը, որ չի կարողանում հաջողությամբ առերեսվել սեփական պատմությանը, նույնն է, ինչ պետությունը, որը չի կարողանում լինել ժողովրդավար: Հետևաբար, եթե ցանկանում ես կյանքի կոչել ժողովրդավարությունը ուրեմն պետք է առերեսվես քո պատմության մեջ եղած խայտառակության հետ: Մոտ ժամանակներս Թուրքիայում նոր էթնիկ խմբեր ևս ի հայտ կգան, օրինակ՝ դերսիմցիները և կհայտարարեն. «Մեր նկատմամբ իրականացվածը ևս ցեղասպանություն է, պահանջում ենք դրա ճանաչումը»:

Արիֆե Բյոշե – Լավ, իսկ որո՞նք են այն քայլերը, որ պետությունը պիտի ձեռնարկի այս խնդրի ուղղությամբ: Ինչպիսի՞ն է Ձեր կարծիքը տարածք կամ էլ փոխհատուցում տալու խնդրի վերաբերյալ:

Թաներ Աքչամ – Նախ և առաջ պետք է ներողություն խնդրել: Թուրքիայի Հանրապետությունը պետք է հայտարարի. «Սա մեծ խայտառակություն է և ներողություն ենք խնդրում»: Անշուշտ, պետությունը կարող է ասել նաև, որ «դա իրականացնողների և Թուրքիայի Հանրապետության մեջ կապ չկա»: Առանց այս ամենի մասին հայտարարելու ոչինչ հնարավոր չէ ձեռնարկել: Այդ քայլից հետո անկասկած կքննարկվի, կխոսվի, թե հայերի կրած վնասների փոխհատուցումը ի՞նչ է լինելու: Տարբեր մտքեր կարող են ի հայտ գալ կապված այդ փոխհատուցման հետ: Այս խնդրի հարցում կարող եք սկսել փոքր քայլերից: Ես կարծում եմ, որ լավ կլինի, եթե փոխհատուցման խնդրի քննարկման ժամանակ Թուրքիան Եվրոպային՝ Անգլիային,

Ֆրանսիային, Պերմանիային ևս հրավիրի սեղանի շուրջ: Նրանք որոշակիորեն մասնակից են եղել այս մեղքին: Հայոց ցեղասպանությունը Եվրոպայի պատմության մասն էլ է կազմում:

Արիֆե Քոչե – Երբ Հայկական հարցը օրակարգ մտավ, ամենաշատը առաջ քաշվող գաղափարներից մեկն էլ այս խնդիրը պատմաբաններին թողնելու անհրաժեշտությունն էր: Ի՞նչ եք կարծում այս թեմայի վերաբերյալ:

Թաներ Աբջամ – «Եկեք այս հարցը թողնենք պատմաբաններին» նախադասությունը արդեն ձանձրացրել է: Հայտնի է, որ Թուրքիայում գործում է «Անհիմն հայկական ցեղասպանության դեմ պայքարի կոմիտե», նմանատիպ մի կառույց էլ կա Ազգային անվտանգության խորհրդում, բոլոր նախարարությունների ինտերնետային կայքէջերը (ներառյալ նաև գլխավոր շտաբի) պայքարում են «անհիմն հայկական ցեղասպանության պնդումների դեմ»: Թուրքիայի արտգործնախարարությունն ու մեր դիվանագետները չգիտես ինչու դարձել են աշխարհի ամենամեծ պատմաբանները: Եվ այս ամենից հետո ասում եք, թե այս հարցը թողնենք պատմաբաններին: Այսինքն՝ կթողնեք պատմաբաններին միայն այն ժամանակ, երբ նրանք կասեն այն, ինչ դուք եք ուզում: Եվ հակառակը՝ չեք թողնում խոսեն այն պատմաբանները, որոնք հայտնում են ձեր տեսակետից տարբերվող տեսակետներ: Ըստ իս՝ այս միտքը, թե «հարցը պետք է թողնել պատմաբաններին», ձանձրացրած հիմարություն է: Սա ամբողջովին քաղաքական հարց է և անհրաժեշտ է, որ երկու երկրների քաղաքական գործիչները նստեն ու լուծեն այս հարցը:

Թուրքերենից թարգմանությունը՝ (Շուշան Խաչատրյանի)

«ԵՐԹ 1915 ԹՎԱԿԱՆԻՆ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾԸ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՉԷ, ՄԻ՞ԹԵ ԱՅՆ ԴԱՂԱՐՈՒՄ Է ԼԻՆԵԼ ՀԱՆՑԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ»³

(Հարցազրույց պատմաբան Թաներ Աբջամի հետ)

Հարց – Հարցը, որի պատասխանը փնտրում ենք, հետևյալն է. «Ի՞նչ եղավ 1915 թվականին»:

Թաներ Աբջամ – Օսմանյան «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը հայ ազգաբնակչությանը համարելով երկրի ապագայի համար սպառնալիք՝ որոշեց բնաջնջել նրանց: Չնայած ոչնչացման գաղափարը նախկինում ևս կար, հավանական է, որ 1915 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին է իրագործման որոշումը կայացվել: Այս որոշման համաձայն Անատոլիայի հայկական բնակչությունն իր բնակավայրերից արտաքսվեց դեպի Սիրիայի և Իրաքի անապատները, դեպի մահ: Ոչնչացումն իրականացվեց համաձայն հստակ ծրագրի: Մեր ձեռքի տակ եղած բոլոր աղբյուրները (հիմնականում արխիվային նյութեր, հուշեր և այլն) շատ հստակ ձևով ցույց են տալիս այդպիսի ծրագրի գոյությունը: Առաջին հերթին ձերբակալվեցին մտավորականները, հոգևորականները, քաղաքական գործիչները, այսինքն՝ բոլոր նրանք, որոնք կկարողանային առաջնորդել

³ Kaplan S., 90. Yılında Ermeni Trajedisi: 1915'te ne oldu?, İstanbul, Hürriyet, 2005, 2-inci baskı, s. 37-42.

հայ հասարակությանը: Այս մարդիկ կամ բանտում տանջամահ եղան կամ քաղաքների հրապարակներում նույնիսկ առանց դատարանի որոշման մահապատժի ենթարկվեցին կամ էլ խմբերով քաղաքից դուրս տարվեցին և գնդակահարվեցին: Ավելի ուշ աքսորեցին հայ ազգաբնակչությանը այնպիսի հապճեպությամբ, որ անգամ չթողեցին, որպեսզի մարդիկ իրենց հետ վերցնեն անհրաժեշտ իրերը: Այդ մարդիկ խմբերով ուղարկվեցին Սիրիայի և Իրաքի անապատներ ու թե՛ աքսորի ճանապարհներին, թե՛ աքսորի վերջնակետերում նրանք սիստեմատիկ կերպով կոտորվեցին: Ըստ 1919 թ. մայիսին հայտարարված օսմանյան պաշտոնական թվերի՝ սպանվել է 800 000 հայ:

Հարց – Դուք ինչպե՞ս եք վերաբերում թուրքական պաշտոնական այն թեզին, համաձայն որի. «Այդ դեպքերի բնությունը պետք է թողնել պատմաբաններին»:

Թաներ Աքչամ – Պետք է ընդունեք, որ ստեղծվել է մի տարօրինակ իրավիճակ: Ի՞նչ հարց եք ուզում, որ պարզաբանեն պատմաբանները: Հարցը 1915 թվականի դեպքերին «ցեղասպանություն» անունը տալ կամ չտա՞լն է: Այդ դեպքում մի ուրիշ հարց էլ ավելացնեմ. «Եթե 1915 թվականի դեպքերին տվեցինք ոչ թե ցեղասպանություն, այլ էթնիկական զտում, սպանություն կամ կոտորած անունը, այդ դեպքում տեղի ունեցածներն ավելի փո՞քր հանցագործություն կհամարվեն»: Եթե չանվանենք ցեղասպանություն, ի՞նչ եք մտածում մենք կփրկվե՞նք: Եթե 1915 թվականին կատարվածը ցեղասպանություն չէ, դադարո՞ւմ է լինել հանցագործություն: Կարող եք ինչպես ցանկանում եք խաղալ թվերի հետ, սակայն փաստ է, որ այդ դեպքերի հետևանքով հայ ազգաբնակչության 40-60 տոկոսը ոչնչաց-

վեց: Ինչ անուն ուզում եք տվեք սրան, բայց ստիպված եք ընդունել, որ սա հանցագործություն է:

Հարց – Հնարավո՞ր է միջազգային համաձայնագրերի շրջանակներում 1915 թ. տեղի ունեցածները բնութագրել որպես «ցեղասպանություն»:

Թաներ Աքչամ – Առաջին հերթին ցանկանում եմ ընդգծել, որ ներկայիս մեր խնդիրը այն չէ, թե արդյոք 1915 թ. տեղի ունեցածները համապատասխանում կամ չեն համապատասխանում 1948 թվականի բնորոշմանը: Սա, եթե կարելի է այդպես ասել, հարցի ամենադյուրին կողմն է: Իրական խնդիրն այն է, որ հասարակությունը կարողանա 1915 թվականի մասին խոսի բացահայտ, անկաշկանդ և ազատ: Եվ եք չմոռանանք, որ ապրում ենք մի ժամանակաշրջանում, երբ 1990-ականներին Յուզոսլավիայում Սրբերենիցա գյուղաքաղաքում 8000 մուսուլմանի սպանության մեջ մեղադրվող մի գեներալ դատապարտվում է ցեղասպանության հողվածով: Ըստ թուրքական պաշտոնական տղվյալների՝ Օսմանյան կայսրությունում սպանվել է 800 000 հայ. այսպիսի գործողությունն ինչպե՞ս եք պատրաստվում բնորոշել:

Հարց – Տեղահանությամբ նպատակ էր հետապնդվում օսմանյան պետությունում բնակվող բոլո՞ր հայերին ոչնչացնել:

Թաներ Աքչամ – Այո, վստահաբար: Սխալ է հայերի նկատմամբ իրականացված գործողությունները դիտարկել իբրև պատերազմական վիճակում ձեռնարկված կանխարգելիչ միջոց: Բացի այդ, այս հարցն ունի իր նախապատմությունը. հայերն արտաքսվել են ոչ միայն պատերազմական

գոտիներից, այլ ամբողջ Անատոլիայից և հայ լիները արդեն բավարար է եղել արտաքսվելու համար: Հայերի աքսորն ու ոչնչացումը «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության 1912 թ. Բալկաններում կրած պարտությունից հետո Անատոլիայում մուսուլման-թուրք միատարր հասարակություն ստեղծելու գաղափարի մի մասն է:

Հարց – Բայց բոլորը չէ, որ տեղահանվել են, բացառություններ էլ կան:

Թաներ Աբչամ – Այս խոսքերի զգալի մասը սուտ է: Օրինակ՝ պնդում են թե՛ ա) միայն պատերազմական տարածքներից են հայերն արտաքսվել: Սուտ է. հայերն ամբողջ Անատոլիայից են արտաքսվել, բ) Արևմտյան Անատոլիայից արտաքսվել են միայն հանցագործ և կասկածյալ հայերը: Սուտ է. հայերն արտաքսվել են առանց որևէ բացառության՝ կին, երեխա, ծեր, երիտասարդ, գ) բողոքական և կաթոլիկ հայերը չեն արտաքսվել: Սուտ է. նրանք էլ են աքսորվել, դ) Ստամբուլից և Իզմիրից հայերը չեն աքսորվել: Սուտ է. այս քաղաքներից էլ են աքսորվել հայերը: Իզմիրի աքսորը կանգնեցրել է գերմանացի զեներալ Լիման վոն Սանդերսը, երբ արդեն հսկայական քանակությամբ հայ էր աքսորվել:

Թուրքերենից թարգմանությունը՝ (Ալիսա Ավագյանի)

«ՏԵՂԱՀԱՆՈՒՄԸ ՄԻՍՏԵՄԱՏԻԿ ՈՉՆՉԱՑՄԱՆ ԲԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԷՐ»⁴

(Հարցազրույց թուրք պատմաբան Սելիմ Դերինգիլի⁵ հետ)

Հարց – Ի՞նչ է տեղի ունեցել 1915 թվականին:

Սելիմ Դերինգիլ – Նախ ասեմ, որ ես Հայկական հարցի մասնագետ չեմ: Այլ խնդիրներին զուգահեռ անդրադարձել եմ նաև այս հարցին, սակայն ես ավելի շատ Աբդուլ Համիդի ժամանակաշրջանի վերաբերյալ գործեր ունեմ: Աբդուլ Համիդի շրջանը ուսումնասիրելիս խուսափում էի Հայկական հարցին անդրադառնալուց, որովհետև սա այնպիսի թեմա է, որի մասին ոչ ոք չէր ցանկանում խոսել: Եթե անդրադառնամ Ձեր հարցին, ապա կասեմ, որ 1915 թվականին Օսմանյան կայսրությունում կազմակերպվել է տեղահանում, որի ընթացքում գրեթե ամբողջ հայ ազգաբնակչությանը հանել են իր բնակավայրերից և քշել մեծ մասամբ դեպի անհայտություն: Ես չեմ քննարկելու, թե արդյոք դա ցեղասպանություն էր թե ոչ, որովհետև կարծում եմ, որ դա իրավական խնդիր է: Տեղահանման ժամանակ

⁴ Kaplan S., 90. Yılında Ermeni Trajedisi: 1915'te ne oldu?, İstanbul, Hürriyet, 2005, 2-inci baskı, s. 67-74.

⁵ Թուրք պատմաբան, Ստամբուլի Բողազիչի համալսարանի պրոֆեսոր:

սարսափելի ողբերգություններ են տեղի ունեցել: Հայերին արտաքսել էին Անատոլիայի ամբողջ տարածքից և նույնիսկ Թրակիայից: Սա էլ հանդիսանում է այդ ազգաբնակչության մեծ մասի ոչնչացման պատճառ: Ահա սա է 1915 թվականը:

Հարց – Ինչո՞ւ այդ ժամանակահատվածը ուսումնասիրող պատմաբան չկա:

Սելիմ Ղերիմզիլ – Բոլորիս հայտնի պատճառներից ելնելով՝ ժողովուրդը փորձում է հեռու մնալ այդ թեմայից: Ես էլ 1915 թվականի շուրջ շատ չեմ աշխատել: Քիչ թե շատ միայն 1890-ական թվականներից կարող եմ կարծիք հայտնել: Սակայն այսօր տեղահանման մասին պետական մեկնաբանություններ կան, որոնցում ասվում է, որ Թուրքիան փորձում էր պաշտպանել ինքն իրեն: Մասնավորապես ասվում է. «Օսմանյան կայսրությունը պատերազմի մեջ էր, հայ պարտիզանները համագործակցում էին ռուս զինվորների հետ, թիկունքից հարվածում էին օսմանյան բանակին, ուստի հայերի տեղահանումը Օսմանյան կայսրության օրինական պաշտպանության միջոց էր»: Զինված, համակարգված հայկական պաշտպանության մասին է խոսքը: Ոչ ոք չի հերքում նաև, որ հայերը ռուսների հետ համագործակցում էին: Սակայն մյուս կողմից էլ անունը իրավաբանորեն ինչ ուզում եք դրեք, իրականում տեղի է ունեցել հայերի սիստեմատիկ ոչնչացում: Հայերն արտաքսվել են այս տարածքներից, նրանց ստիպել են քայլել մի ճանապարհով, որից անհնար էր ողջ դուրս գալ: Նրանց որոշ վայրերում սիստեմատիկ կերպով կոտորել են: Բոլորն էլ սա գիտեն: Այս ամենի իրավական ծավալը և անվանումը կարող են պետությունները քննարկել, սակայն ես,

որպես պատմաբան, իմ բարոյական պարտավորությունն են համարում ոչ թե իրադարձությանը անուն տալը, այլ խնդիրը քննարկման ներկայացնելը:

Հարց – Կարո՞ղ ենք ասել, որ Օսմանյան կայսրությունը ցանկանում էր վերացնել իր տարածքում ապրող բոլոր հայերին:

Սելիմ Ղերիմզիլ – Միգուցե ցանկացել են «բոլոր» հայերին վերացնել, սակայն սա իրականում այնքան էլ հնարավոր չի եղել: Կաթոլիկ հայերը մեծ մասամբ փրկվում էին տեղահանումից, նաև փրկվում էին Ստամբուլի և Իզմիրի նման շատ «աչքի ընկնող» վայրերում ապրող հայերը: Սակայն այս առանձին դեպքերը «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությանը չեն ազատում պատասխանատվությունից: Նաև գիտենք, որ շատ տեղերում իսլամացված հայերին անգամ տեղահանում էին պատճառաբանելով. «Միայն կյանքը փրկելու համար են մուսուլման դարձել»: Այս ամենը տեղ է գտել Թուրքիայի Պատմական ընկերության կողմից հրատարակված փաստաթղթերում: Նախ կա պետական գրագրություն, որտեղ նշվում է, որ անհրաժեշտ է հնարավորինս պաշտպանել տեղահանվող մարդկանց, ապահովել ուտելիքով, ջրով և միջոցներ ձեռնարկել, որ տեղահանման ժամանակ նրանց նկատմամբ որևէ բռնություն չիրագործվի: Սակայն աշխարհում գոյություն ունի պետական դիրքորոշում հասկացությունը և այլ իրականություն: Տեղահանման ժամանակ պետությունը տալիս էր այդ հրամանները, սակայն մյուս կողմից էլ ստեղծել էր «Հատուկ կազմակերպությունը»: Դժբախտաբար այս թեմայի վերաբերյալ բացի Թաներ Աքչամի «Մարդու իրավունքները և Հայկական հարցը» գրքից ուրիշը չկա և բոլորը ստիպված են նրան վկայակոչել: Գրքում Աքչամը

առաջ է քաշում այն միտքը, որ գրված հրամաններից բացի կային նաև չգրվածները: Բայց քանի որ գրավոր ոչինչ չկա, այն կարողանում ենք տարբեր իմաստներով ներկայացնել: Տարբեր ապացույցներից պարզ է դառնում, որ մի շարք տեղերում մարդկանց քարավաններով աքսորում են և որոշ ժամանակ անց «Հատուկ կազմակերպության» կամ քաղաքացիական անձանց կողմից այդ մարդիկ սպանվում են: Այս ամենը եղել է, սա չընդունելը ըստ իս բարոյական չէ: Իմ առաջարկած սկզբնակետն էլ հենց դա է: Այս հարցը խղճի հետ է կապված: Կարմիր գիծ կոչվող արտահայտություն կա, այ իմ կարմիր գիծը հենց սա է: Ոչ մի բան չի կարող արդարացնել այնպիսի մի իրադարձություն, որը ստիպում է մորը իր սեփական ձեռքերով գետում խեղդել իր ութ տարեկան աղջկան՝ ուրիշների ձեռքերից փրկելու համար: Անգամ այդ կնոջ ամուսնու դաշնակ լինելն էլ չի կարող արդարացում լինել: Ոչ մի բացատրություն չի կարող արդարացնել այս իրադարձությունը ինձ համար: Իմ կարմիր գիծը սա է:

Հարց – Վերջերս Թուրքիայի պետական դիրքորոշումը սկսել է ակնհայտորեն փոփոխվել: Երկար ժամանակ է ինչ տարբեր աստիճանի մարդիկ ասում են. «Սա պատմական խնդիր է, այս գործը պետք է պատմաբաններին թողնել»: Իսկ պրոֆեսոր Շուքրու Հանիօղլուն դեմ դուրս գալով այս թեզին, ասաց. «Սա ոչ թե պատմական, այլ քաղաքական հարց է: Ուստի պետք է այն լուծվի քաղաքական գործիչների կողմից»: Ո՞րն է ձեր մոտեցումը:

Սելիմ Ղերիմզիլ – Մենք՝ պատմաբաններս, միշտ էլ քննարկում էինք այս հարցը: Ասում են. «թող պատմաբանները լուծեն», սակայն արդյո՞ք պատմաբաններին հարցրել են: Ո՛չ, նրանք ունեն պատմաբաններ, որոնց ես

կոչում եմ «Ա թիմ»: «Հարցը թողնենք պատմաբաններին» ասելով հենց նրանց նկատի ունեն: Նրանք էլ «Ամենալավ պաշտպանությունը հարձակումն է» սկզբունքով առաջնորդվելով՝ սկսեցին բարձրաձայն խոսել: Եվ ինչքան ժամանակ է արդեն, որ ասում են. «Մենք մեր պատմաբաններին ուղարկենք, հայերն էլ իրենց պատմաբաններին թող ուղարկեն, բացենք արխիվները, ինչ դուրս գա՝ ուրեմն դա է մեր բախտը»: Պրոֆեսոր Շուքրու Հանիօղլին էլ արդարացիորեն ասում է. «Պատմաբաններից այդպիսի բան սպասելը անօգուտ է, որովհետև արխիվը բնական գիտությունների լաբորատորիա չէ»: Ի վերջո արխիվը և՛ մեկնաբանության, և՛ շահարկումների համար շատ բաց աղբյուր է: Հայ և թուրք պատմաբանները գալու են իրենց հաստատուն դիրքորոշումներով: Այս պարագայում ոչ մի կերպ հնարավոր չի լինի, որ մի կողմը համոզի իր դիրքորոշումը մյուսին: Ընդհակառակը երկու կողմին էլ ավելի շատ վնաս կպատճառի:

Հարց – Ձեր անձնական կարծիքով ինչքա՞ն մարդ է մահացել տեղահանման ժամանակ:

Սելիմ Ղերիմզիլ – Ես այնքան էլ չեմ սիրում թվերից խոսել, որովհետև թվերի առումով էլ կարելի է խաբել: Այն պնդումը, որ 1,5 միլիոն հայ է մահացել, իմ կարծիքով չափազանցված թիվ է: Իհարկե, պետականորեն ընդունված թվերն էլ ծիծաղելի են: Եթե պարտադիր ուզում եք, որ մի բան ասեմ, ես ավելի խելամիտ եմ համարում ՄԱԿ-ի առաջ քաշած և շատերի կողմից ընդունված 800 000 թիվը: Իհարկե սրան հակառակվողներ կան և կլինեն: Սակայն կարծում եմ ամենախելամիտ թիվը սա է: Եթե անգամ 800 000-ի փոխարեն Թուրքիայի պետական դիրքորոշումը արտահայտող գրքերի մեջ ընդունված 400 000-500 000 լինի, արդյո՞ք սա նվազեցնում է խնդրի կարևորությունը:

Հարց – Ինչպես գիտենք «ցեղասպանություն» հասկացությունը միջազգային օրենքի կարգավիճակ է ստացել 1948 թվականի կոնվենցիայով: Որոշ մարդիկ ասում են, հայերի տեղահանման ժամանակ տեղի ունեցածները համընկնում են կոնվենցիայի կետերին, որոշներն էլ ասում են՝ չի համընկնում: Ո՞րն է ձեր մոտեցումը:

Սելիմ Ղերիմզիլ – Այս հարցի վերաբերյալ իմ մոտեցումը հետևյալն է. կոնվենցիայի կետերին համընկնելը կամ չհամընկնելը կարևոր չէ: Իմ կարծիքով կարևորն այն է, որ մի ամբողջ ժողովուրդ վտարվել է տվյալ տարածքից: Ասենք մի ժամանակ Էրզրումում 30 000 հայ կար: Հիմա չկա: Ի՞նչ է պատահել այս մարդկանց: Որպես պատմաբան մեր խղճի պարտքն է գտնել այս հարցի պատասխանը: Կարևոր չէ թե Ղազնակցության կամ «Հատուկ կազմակերպության» մեղքով են ոչնչացվել: Այս մարդիկ այլևս չկան և սա է կարևորը: Այս պատմությունը պետք է ազատ քննարկվի: Եվ եթե տարբեր կարծիքներ ի հայտ գան, չպետք է կոպիտ վերաբերմունք ցույց տալ, ասես մեկի ծնողին են հայիոյել: Սա այնքան նուրբ հարց է, որ եթե հակասող մի միտք ես ասում, մարդիկ ասես խելագարվում են: Սրա պատճառն էլ հոգեբանները պետք է պարզեն:

Թուրքերենից թարգմանությունը՝ (Անի Ղեկիրմենչյանի)

«ԱՔՍՈՐԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒՆԵՐՆ ԵՆ ԹԱԼԵԱԹ, ԷՆՎԵՐ ԵՎ ԶԵՄԱԼ ՓԱՇԱՆԵՐԸ»⁶

*Հալիլ Բերքբայ*⁷

Հարց – Ի՞նչ է տեղի ունեցել 1915 թվականին:

Հալիլ Բերքբայ – Սկսած 1915 թվականից և մասնավորապես 1915-1916 թվականներին իսկապես սարսափելի մի իրադարձություն է տեղի ունեցել: Սա տարբեր պատճառներ ունի: Որոշ պատճառներ շատ ավելի լայն են, որոնք կապված են կայսրության դիրքերի թուլացման և այս ընթացքում հատկապես հույն, բուլղար և հայ ազգայնականության կողմից հարուցվող դժվարությունների հետ: Որոշ պատճառներ ավելի խորն են. դրանք կապված են իշխանությանը բնորոշ ձևի, հասկացության, հայացքների և քաղաքական մշակույթի հետ: Եթե վերջինս փոքր-ինչ ընդլայնենք, կտեսնենք, որ 1913 թվականի Բաբը Ալիի ճնշումից հետո, այսինքն երիտթուրքերի հեղաշրջումից սկսած, ենվեր-Թալեաթ-Ջեմալ եռյակը կազմել էին մի ուժեղ զինվորական դիկտատուրա: Չնայած դասագրքերում հաճախ հանդիպում ենք «Օսմանյան պետություն կամ էլ երիտթուրքերի կառավարություն» արտահայտություններին, սա-

⁶ Kaplan S., 90. Yılında Ermeni Trajedisi: 1915'te ne oldu?, İstanbul, Hürriyet, 2005, 2-inci baskı, s. 57-66.

⁷ Թուրք պատմաբան, Ստամբուլի Սաբանջը համալսարանի պրոֆեսոր:

կայն սրանք իրականությունից հեռու են: 20-րդ դարի սկզբներին՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, Օսմանյան կայսրությունից շատ ավելի հզոր պետություններում դեմոկրատական ռեժիմը առաջին պլան էր մղել զինվորականներին: Եվ բնական է, որ Օսմանյան կայսրությունում, որտեղ դեմոկրատական ռեժիմը շատ ավելի թույլ էր արտահայտված, ամբողջ ուժը կենտրոնացած էր այս եռյակի ձեռքում: Սա հատուկ են նշում, որովհետև այնպես ինչպես չենք կարող 1915 թվականի կատարվածը բարդել այսօրվա Թուրքիայի Հանրապետության վրա, այնպես էլ միանգամայն դժվար է մեղքն ամբողջությամբ բարդել այն ժամանակվա ամբողջ Օսմանյան կայսրության (բանակի և բյուրոկրատիայի), անգամ կառավարության և իշխող կուսակցության վրա: Ինչևէ ահա այս եռյակի հրամանով նախ առաջ քաշվեց տեղահանման հրամանը: Այս հրամանի համաձայն՝ Օսմանյան կայսրության տարածքներում ապրող բոլոր հայերը գուտ հայ լինելու պատճառով նախ ձերբակալվում էին, ստիպված էին լինում լքել իրենց ամբողջ ունեցվածքը՝ անկախ այն հանգամանքից, որ դաշնակ էին թե ոչ, օրինախախտ էին թե ոչ, ի դեպ հաշվի չէր առնվում նաև կին, տղամարդ, երիտասարդ, երեխա և այլ հանգամանքներ:

Հարց – Սակայն օրենքում որոշ բացառություններ կային:

Հալիլ Բերքթայ – Այստեղ կարևորն այն է, որ Օսմանյան կայսրության հայ քաղաքացիները սոսկ հայ լինելու պատճառով քաղաքական, գաղափարական տեսակետից որակվել էին որպես կասկածելի, անգամ պոտենցիալ թշնամի կամ դավաճան: Սա հատուկ ընդգծում են հետևյալ պատճառներից ելնելով. նախ դեռևս գոյություն ունեն հայտնի

առասպելներ՝ ըստ որոնց տեղահանումը տեղի է ունեցել միայն Արևելյան Անատոլիայի՝ ռազմաճակատին մոտ հատվածում: Իմանալով այս ամենի մտացածին լինելը՝ մարդիկ շարունակում են գործածել այս միտքը: Նույն կերպ էլ գոյություն ունի մեկ այլ վարկած, ըստ որի տեղահանման հրամանի (և դրա իրականացման) թիրախ ընտրվել էին մասնավորապես Դաշնակցության կողմնակիցները, ակտիվիստները կամ կասկածելի ազգայնական հայերը: Այս ամենը ճիշտ չէ, սկզբունքորեն Օսմանյան կայսրության ցանկացած մասում ապրող ամբողջ հայ ժողովուրդն էր որպես թիրախ ընտրվել, միայն սրանից հետո են իրականացվել բացառություններ, այն էլ շատ քիչ: Իսկ ինչպես էր իրականացվում տեղահանման հրամանը: Հայերը սկզբում ձերբակալվում էին, այնուհետև շարքերով և ժանդարմների հսկողությամբ իրենց ապրած տարածքներից քշվում էին դեպի Անատոլիայի արևելք և հարավ-արևելք, այդտեղից էլ արաբական վիլայեթներ: Օրենքի համաձայն այս ամենի նպատակը նրանց այնտեղ բնակեցնելն էր:

Հարց – Հնարավոր է տեղահանումը տեխնիկական տեսանկյունից նույնացնել տեղափոխման հետ, որովհետև պետությունը տեղահանում է մի ժողովուրդ իր տերության մի տարածքից մյուսը, ոչ թե այլ երկիր:

Հալիլ Բերքթայ – Վերջին ժամանակներս որոշ գրքերում, որոնք կողմ են այս հարցի վերաբերյալ ընդունված տեսակետին, նկատվում է հետևյալ հակվածությունը. Օսմանյան շրջանի փաստաթղթերում օգտագործվող «տեղահանում» տերմինից պետք է հրաժարվել (համապատասխանաբար «տեղահանում» բառը հանվել է դասագրքերից և եթե չեն

սխալվում դրա օգտագործումը արգելվել է): Անգամ վերջերս նկատել են, որ կան պրոֆեսորներ, որոնք ժխտում են այս բառի գոյությունը Օսմանյան շրջանի փաստաթղթերում: Ի միջի այլոց այս կիրառումը պարզորեն ցույց է տալիս, որ այն անծինք, ովքեր արխիվի և փաստաթղթերի մասին խոսում են առանց մտածելու, միևնույն ժամանակ հենց այդ նույն արխիվը և փաստաթղթերի նյութը կարող են չկարևորել, եթե դա էլ ձեռնտու չէ: Մեր օրերում «դեպորտացիա» բառը ժամանակակից ժողովրդավարական երկրներին բնորոշ քաղաքական բառապաշարում ունի «սահմանից դուրս հանել» իմաստը: Սա լայն իմաստ ունի. այն կարելի է օգտագործել տեղահանման հրամանի համար, այս պարագայում չենք կարող տեղահանումը փոխել դեպորտացիայի: Իհարկե առավել ուշադիր և մանրամասն պատմական մեթոդաբանության համար հարկ է նշել այն հանգամանքը, որ դժվար է լիովին որոշել, թե 1915 թվականի Օսմանյան կայսրության կազմի մեջ մտնող պատմական վիլայեթները ամբողջովին մտնո՞ւմ էին կայսրության տարածքի մեջ, թե ոչ: Ամեն ինչից առաջ կարևոր է այն, որ Օսմանյան կայսրությունը այսօրվա մեր պատկերացրածի նման (մաքուր և միատարր) ժամանակակից պետություն չէր: Ժամանակակից ժողովրդավարական երկիր ասելով մենք հասկանում ենք երկիր՝ հստակ որոշված սահմաններով: Այնինչ Օսմանյան կայսրության ղեկավարները հատկապես Բալկանյան պատերազմներից հետո և Առաջին Համաշխարհային պատերազմի պայմաններում իրենք էլ գիտակցում էին, որ կորցնում են իշխանությունը արաբական վիլայեթների վրա: Այսինքն՝ կարելի է ասել, որ այդ տարածքները և՛ Օսմանյան կայսրության կազմի մեջ էին, և՛ չէին: Այդ ամենով հանդերձ, տեղահանումը լայն իմաստով սահմանից դուրս հանելու գործողություն չէ: Գոնե տեխնի-

կական տեսանկյունից այդպես ասել հնարավոր չէ: Այս ամենին կարելի է միայն ինչ-որ «ներքին դեպորտացիա» անունը տալ:

Հարց – Կրկին վերադառնանք «Ի՞նչ տեղի ունեցավ 1915 թվականին» հարցին:

Հալիլ Բերքթայ – Պետականորեն ընդունված թեզերը զարգացնում են հետևյալ գաղափարները. 1915 թվականին պատերազմի պայմաններում, հայ ազգայնականները արևելյան ռազմաճակատում և թիկունքում, համագործակցելով ցարական Ռուսաստանի բանակի հետ, տարատեսակ գործողություններ են ծավալել: Այս ընթացքում շատ վնասներ են պատճառել թուրք-մուսուլման ժողովրդին՝ հարձակումներ գործելով վերջիններիս վրա: Հետևաբար պատերազմական գոտու անվտանգության նկատառումներից ելնելով, պետությունը ստիպված որոշում է կայացրել, ըստ որի հայերը պետք է գաղթեին այլ տարածքներ:

Հարց – Ձեր նշածների մասին խոսվում է նաև Տեղահանության հրամանի և «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կոնգրեսի արձանագրություններում:

Հալիլ Բերքթայ – Իհարկե: Ես չեմ էլ ուզում ասել, որ այս ամենը ճշմարտությանը չի համապատասխանում: Ես չեմ էլ ասում, որ հայ ազգայնականները վերը նշված տարատեսակ գործունեությունները չէին ծավալում, հարձակումներ չէին ձեռնարկում: Սակայն 1914-1915 թվականներին (1915 թվականի ապրիլից առաջ) ընդհանուր առմամբ ոչ մի հայկական ապստամբություն չկար, Արևելյան Անատոլիայում համազգային ապստամբության մասին խոսք անգամ չկար, հայկական կազմակերպությունների անդամների

գործողությունները չէին հասել մեծ ծավալի: Օսմանյան կայսրությունում բնակվող հայերի մեծամասնությունը խաղաղ և հանգիստ կյանք էր վարում:

Հարց – Ի՞նչ էր տեղի ունենում տեղահանման ժամանակ:

Հալիլ Բերքթայ – Այստեղ հարցը միայն տեղահանումը չէր այլ այն, որ տեղահանումը ուղեկցվում էր կորուստներով և կոտորածներով: Նույնիսկ թուրքական աղբյուրները նշում են 300 000-400 000 զոհերի մասին (օրինակ Քամուրան Գյուրունը), իսկ հայկական սփյուռքի կարծիքով՝ 1,2 միլիոն: Եվ մի փաստ ևս. այս մարդիկ մահացել են մեկ կամ մեկ ու կես տարվա ընթացքում: Երբ ինձ հարցնում են զոհերի թվաքանակի մասին, ես ասում եմ կամ 600 000 կամ 800 000 կամ 1 միլիոն, եթե ցանկանում եք կարող եմ 300 000-ն էլ ընդունել, ի՞նչ տարբերություն: Կարևորն այն է, որ կարճ ժամանակահատվածում մի քանի հարյուր հազար մարդ է մահացել: Սա սարսափելի թիվ է: Մենք պետք է մտածենք, թե այս կարճ ժամանակահատվածում այսքան մարդ ինչպե՞ս է մահացել:

Հարց – Իրոք, ինչպե՞ս է այդքան կարճ ժամանակահատվածում այդքան մարդ մահացել:

Հալիլ Բերքթայ – Մինչև այսօր Թուրքիայի Հանրապետության պաշտոնական մոտեցումը այս հարցին հետևյալն է. այս մարդիկ «հանկարծակի» են մահացել: Ինքներս մեզ պետք է հարցնենք. չնայած պետության ուշադրությանը և ուղեկցող ժանդարմներին, հնարավոր է արդյոք, որ 1-1,5 տարվա ընթացքում այդքան մարդ «հանկարծակի» մահանա: Թուրքական պաշտոնական թեզը նաև ասում է, որ

նախապես մտածված կոտորած չի եղել, եթե անգամ եղել են սպանություններ, ապա դրանք եղել են հանկարծակի և ոչ դիտավորյալ, ժանդարմների վրա հարձակվող ավագանների պատճառով: Պաշտոնական թեզի համաձայն հայերը մահացել են նաև վարակիչ հիվանդություններից և սովից:

Հարց – Սակայն պատերազմական պայմաններում այս բոլորն էլ հնարավոր էր:

Հալիլ Բերքթայ – Իհարկե հնարավոր էր, սակայն սա ինչ հարց կարող է լուծել: Այստեղ շատ խնդիրներ կան: Եթե պետությունը հայերին աքսորում է և հետո այս մարդկանց մեծ մասը սովից և ծարավից մահանում են, արդեն միայն դա պետության մեղավորությունն է: Այս պարագայում անհնար է իմանալ, թե որն է դիտավորյալ, որը ոչ:

Հարց – Իսկ անձամբ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ղեկավարությունն է հրամայել կոտորել հայերին:

Հալիլ Բերքթայ – Այո, փաստաթղթեր կան, որոնք ապացուցում են, որ կոտորածների մասին եղել են հրամաններ:

Հարց – Այդ փաստաթղթերը ցո՞ւյց են տալիս, որ կոտորածները ծրագրված էին:

Հալիլ Բերքթայ – Այո: Շատ հետազոտողներ կան, որոնք ուսումնասիրել են այդ կոտորածների կազմակերպված բնույթը և սա անհանգստություն է պատճառում պետականորեն ընդունված թեզերի կողմնակիցներին: Օսմանյան բանակը Գերմանիայի հետ դաշնակից էր, այդ իսկ պատ-

ճառով Անատոլիայում այն ժամանակ մեծ թվով գերմանացի սպաներ կային: Ինչպես նաև կային բազմաթիվ դեսպաններ, ուսուցիչներ և այլն: Առկա են նրանց բոլոր գեկույցները, հետազոտություններն ու արձանագրությունները: Սակայն այս ամենը թուրքական պաշտոնական թեզի կողմից որակվում են որպես «հայկական քարոզչություն»: Այդ իսկ պատճառով էլ չեն ցանկանում կանգ առնել այդ գեկույցների քննարկման վրա: Ճիշտն այն է, որ Օսմանյան կայսրության ներքին նամակագրության մեջ էլ փաստեր կան, որոնք իրականում ապացուցում են այդ ամենի նախապես պլանավորված լինելը: Օրինակ, իմ բոլոր հետազոտություններում ես խոսում և քննարկում եմ Թալեաթ փաշայի մի հեռագիր, որը տեղ է գտել Թուրքիայի պետական արխիվի ղեկավարության կողմից 1994 թվականին հրատարակված «Օսմանյան փաստաթղթերում հայերը» գրքում: Ինչպե՞ս է եղել, որ հրատարակվել է: Կարծում եմ, որ լիովին չեն հասկացել, թե հեռագիրն ինչ է արտահայտում, այդ իսկ պատճառով էլ տպագրել են: Այսինքն՝ որոշ իմաստով սխալմամբ է հրատարակվել: Թալեաթ փաշան այդտեղ ասում է. «Հայերը պետք է տեղահանվեն, սակայն նրանց նկատմամբ ուրիշ ոչ մի բան չպետք է իրագործվի. նրանց կյանքի պահպանումը ձեր ձեռքերում է»: Սակայն Թալեաթ փաշան ստացել է ոչ միայն հայերի, այլև բոլոր քրիստոնյաների կոտորածի մասին լուրը: Նա կարող էր ասել. «Ղաղարեցրեք հայերի և բոլոր մյուս քրիստոնյաների կոտորածը»: Այս հեռագիրը վառ ապացույցն է այն իրողության, որ կոտորածները կանխամտածված են եղել: Այս հեռագրի իմաստը շատ պարզ է բոլոր այն պատմաբանների համար, ովքեր երևույթի նկատմամբ անաչառ վերաբերմունք ունեն: Ստեղծենք պատմաբանների մի միջազգային հանձնաժողով, ուրիշ ոչ մի բան, միայն այս հեռագիրը թուրքերենով և անգլերեն ու ֆրանսերեն թարգմա-

նություններով դնենք նրանց դիմաց: Միայն ես գնամ, ներկայացնեմ, պարզաբանեմ իմ մեկնաբանությունները և մեկ էլ թող բոլոր այն պետական պատմաբանները և պաշտոնաթող դեսպանները գան, ովքեր ասում են. «Ոչ, Հալիլ Բերքթայը թուրքերեն չի հասկանում, այս հեռագիրը դա չի նշանակում»: Եվ տեսնենք, թե այդ հեռագիրը ցանկացել է հայկական կոտորածը կանգնեցնել, թե՞ դրա շարունակության վրա աչք է փակել, տեսնենք, թե աշխարհահռչակ պատմաբանները ի՞նչ կասեն այս երևույթի վերաբերյալ:

Հարց – Ինչպե՞ս եք գնահատում. «Խնդիրը թող պատմաբանները քննարկեն և լուծեն» պետական տեսակետը:

Հալիլ Բերքթայ – Թուրքիայի պետական և կիսապետական դիրքորոշման խնդիրը բավականին դժվար է: 1915-1930 թվականներին կոտորածների մասին բոլորը գիտեին: Դրա համար էլ, երբ ուսումնասիրում ենք այդ ժամանակաշրջանի պատմագրությունը, երբեք չենք հանդիպում. «այդպիսի բան չի եղել, դա սուտ է» արտահայտությանը: Պատճառն այն է, որ այս իրադարձությունները դեռևս սերունդների հիշողությունների մեջ էր և բոլորն էլ գիտեին, թե ինչ է տեղի ունեցել: Կային նաև մարդիկ, ովքեր հպարտանում էին ասելով՝ «Եթե մենք չսպանեինք, նրանք էին սպանելու»: 1926 թվականին Los Angeles Examiner թերթում տպագրվում է Աթաթուրքի հետ մի հարցազրույց: Այդ ժամանակ արդեն ավարտվել էր երիտթուրքական կուսակցության որոշ անդամների դատավարությունը: Պատասխանելով լրագրողի հարցին Մուսթաֆա Քեմալն ասում է. «Այն մարդիկ, ում մենք այսօր դատապարտում ենք, նախկինում Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա բնակչության նկատմամբ սարսափելի բռնությունների և կոտորածների հեղինակներն են»:

Հարց – Ո՞րն է խնդրի լուծման ձեր առաջարկը:

Հալիլ Բերքթայ – Ըստ իս՝ միակ խելացի խոսքերը, որ կարելի է ասել, հետևյալն են. «Այո, պարզ է, որ 1915-1916 թվականներին այսպիսի սարսափելի իրադարձություն է տեղի ունեցել: Դրա համար մենք շատ ցավում ենք: Սակայն այսօրվա թուրքիայի Հանրապետությունը չի կարող գիտական, գիտակցական և խղճի տեսանկյունից պատասխանատվության ենթարկվել: Օսմանյան կայսրությունը ուրիշ պետություն էր, թուրքիայի Հանրապետությունը՝ ուրիշ»: Եվ բացի այդ 1915-1916 թվականներից տասնամյակներ են անցել: Այսօրվա սերունդների հիշողության մեջ այն չկա: Սա պատմական մի իրադարձություն է, այսինքն՝ գիտական հետազոտության և ուսումնասիրության առարկա է: Մենք պետք է հանենք վերջին 3-4 տարիների ընթացքում դասագրքերում հաջողությամբ տեղադրված նոր մեթոդները: Այլևս չպետք է ստիպենք մեր երեխաներին անգիր անել «Հայերն են թուրքերին կոտորել» միտքը: Մենք ցանկանում ենք, որ թուրք հասարակության մեջ այս հարցը ազատ քննարկվի առանց գրաքննության:

Հարց – Ըստ Ձեզ դա կօգնի՞ գործին:

Հալիլ Բերքթայ – Թուրքական բազմաթիվ պետական և կամ կիսապետական փաստաթղթերի մեջ 1915-ի իրադարձությունների մասին ապացույցներ այսպես թե այնպես կան, սակայն թուրքիայում հայերի սարսափելի ցավերի և վերքերի նկատմամբ սիրտ շահելու չնչին փորձ, անկեղծության զգացում անգամ չկա: Աշխարհը հիմար չէ: Արտերկրի դիվանագետները, պատմաբանները, մտավորական մարդիկ հիմար չեն: Բոլորն էլ ունակ են տարբերակելու, թե ինչ է բարոյական խիղճը, իրական վիշտը և կեղծավորությունը: Արդեն ժամանակն է, որ այս ամենը փոխարինվի իրական, խելացի անկեղծությամբ:

Թուրքերենից թարգմանությունը՝ (Սանամ Դավթյանի)

1919 ԹՎԱԿԱՆԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ⁸

Մուրաթ Բելգե⁹

Հայերի կոտորածի վերաբերյալ թուրքիայում անցկացված դատավարությունը տեղի ունեցավ պաշարված Ստամբուլում: Հասկանալի է, որ այսպիսի պայմաններում տեղի ունեցող դատավարությանը մարդիկ լուրջ չեն վերաբերվի կամ դրա հանդեպ կանխակալ տրամադրվածություն կունենան: Այնուամենայնիվ, այս դատավարությունը տեղի ունեցավ և դատարանում հարցերին պատասխանող «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության գլխավոր շտաբը երբեք չօգտագործեց այս թեմաների համար որոշ մարդկանց առաջ քաշած ոճը: Այսօրվա ներկայացուցիչներն առաջնորդվում են «Կոտորած, ո՞վ է ասել, ամբողջովին զրպարտություն է, այդպիսի բան տեղի չի ունեցել» ոճի խոսքերով: Բայց նրանք, ովքեր հարցաքննվել էին դատարանի կողմից, ասում էին, որ ոչ թե այդպիսի բաներ չեն պատահել, այլ իրենք պատահածի հետ կապ չունեն: Այդ տարիներին մեծ վեգիրի պաշտոնը զբաղեցրած Սաիդ Հալիմ փաշան ասում էր. «Ախր «վերաբնակեցրեք» հրամանից չի կարող բխել «սպանեք» իմաստը: Հրամանի կատարումը վատ է իրականացվել»: «Ինչպես ամեն ինչի, այնպես էլ այս դժբախտության մասին կատարվելուց հետո իմացա», – ավելացնում է նա: Սաիդ Հալիմը բացահայտորեն ասում է նաև, որ Թալեաթ փաշան և ներքին գործերի նախարարությունը այս գործը թաքցրել են:

⁸ Kaplan S., 90. Yılında Ermeni Trajedisi: 1915'te ne oldu?, İstanbul, Hürriyet, 2005, 2-inci baskı, s. 155-158.

⁹ Թուրք մտավորական, գրականագետ, հասարակական գործիչ:

Շեյխ-ուլ-իսլամ Հայրի էֆենդին պատմում է հետևյալը. «Ազգային ժողովի նախագահ պարոն Հալիլը եկավ, հուզված պատմեց, որ իր լսածների համաձայն հայերին գավառում դժբախտություններ են սպասվում: Այդ օրը ես գնացի Բաբ-ը Ալի: Սրա հետ մեկտեղ որոշ ընկերներին և իմ միջև մտածելակերպի ու հայացքների տարբերությունների պատճառով ի հայտ եկած տարածայնություններից ելնելով մի քանի անգամ փորձեցի հրաժարական տալ»:

Իսկ դատարանի որոշման մեջ այսպիսի բառեր են օգտագործվում. «Ներքին գործերի նախարարության վարչության պետ Իսսան բեյը տեղեկացնում է, որ Քիլիսի կառավարիչ եղած ժամանակ Ղերսաաղեթից Հալեպ ուղարկված Աբդուլլահ Նուրի բեյը հարմար է գտել վերաբնակեցումը իրականացնել ոչնչացմամբ», – և ավելացնում է. «Ես կապի մեջ եմ եղել Թալեաթ բեյի հետ, ոչնչացման հրամաններն անձամբ եմ ստացել: Պատճառաբանելով, որ հայրենիքի բարօրությունը դրանից է կախված, փորձել է նրան էլ համոզել»:

Առկա են նաև Մամուրեթ-ուլ Ազիզ նահանգի կառավարչի հետևյալ խոսքերը. «Բոլոր ճանապարհները լի են կանանց և երեխաների դիակներով, չենք հասցնում թաղել»:

Սրանք են դատարանի արձանագրությունները՝ փաստաթղթերով, վկայություններով և անհրաժեշտ մանրամասներով: Մեղադրյալներից ոչ ոք այս ամենը լսելիս խորզարմանք չի ապրել: Ինչպես և վերևում նշեցի, ոչ ոք չի ասում, թե այդ ամենը տեղի չի ունեցել, ուղղակի նշում են, որ այդ ամենի հետ իրենք ոչ մի կապ չունեն:

Այս ամբողջ նկարագրություններից ես անհատապես չեմ եզրակացնում, որ տեղի է ունեցել համակարգված մի «ցեղասպանություն»: Բայց այն, որ մի խումբ մարդիկ համակարգված և սառնասիրտ ձևով հանցագործություն են կատարել, կասկածի ենթակա չէ:

Թուրքերենից թարգմանությունը՝ (Ամայա Պետրոսյանի)

ՈՎՔԵՐ ՏԻՐԱՑԱՆ ՀԱՅԵՐԻ ԳՈՒՅՔԻՆ¹⁰

Այժե Հյուր¹¹

Գերմանացի գեներալ Լիման Կոն Սանդերսի գաղափարով, օսմանյան բանակի չորրորդ կորպուսի պատերազմական շտաբի նախագահ Ջաֆեր Թայյերի (եղիմեզ), Իզմիրի նահանգապետ Ռահիմի ու «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության գլխավոր քարտուղար Մահմուդ Ջելալի (Բայար) կողմից իրականացված սարսափազդու գործողությունների հետևանքով ըստ Բայարի՝ 200 հազար, իսկ ըստ «Հատուկ կազմակերպության» ղեկավար Քուշչուբաշը Էշրեֆի՝ 1,5 միլիոն հույն արտաքսվեցին Օսմանյան կայսրությունից: Նմանատիպ տարհանման գործողություններ կիրառվեցին նաև այլ քրիստոնյա փոքրամասնությունների հանդեպ, բայց ամենադաժանը հայերին էր ուղղված: 1915-17 թթ. ընթացքում Օսմանյան կայսրությունում ապրող հպատակ հայությունը «հայրենիքին դավաճանելու» պատճառաբանությամբ պարտադրաբար տարհանվեց երկրից: Անգամ պաշտոնական պատմաբանները կարծում են, որ ամենաքիչը 300 հազար հայ այդ աքսորի ընթացքում մահացել է: 1915 թվականի ապրիլի 24-ին Ստամբուլում հայ համայնքի բոլոր հայտնի մարդիկ տարհանվել և աքսորվել են, իսկ ընդհանուր երկրի մասշտաբով

¹⁰ Taraf, 02, 03, 2008.

¹¹ Թուրք վերլուծաբան-իրապարակախոս:

աքսորը պաշտոնապես սկսվել է 1915 թվականի մայիսի 27-ին:

Երիտթուրքերը աքսորից անմիջապես հետո մի օրենք էին ներկայացրել այն մասին, թե հայերից մնացած գույքին և ունեցվածքին ի՞նչ ճակատագիր է սպասվելու: Եվ ըստ 1915 թվականի մայիսի 30-ին օսմանյան խորհրդարանի հաստատած արձանագրության և նույն թվականի հունիսի 10-ի որոշման, կառավարությունը աքսոր իրականացրած շրջաններում ստեղծելու էր «լքված ունեցվածքների» հանձնաժողովներ, որոնց կազմում պետք է լինեին ունեցվածքի հարցերով զբաղվող երկու և ֆինանսական հարցերով պատասխանատու մեկ պաշտոնյա: Երբ թեման քննարկվում էր խորհրդարանում, երիտթուրքական կուսակցության հայտնի անդամներից Ահմեդ Ռեզան հայտարարել է, որ այդ ունեցվածքների լքված լինելու վերաբերյալ տեղեկությունը հակասում է օրենքին, որովհետև հայերը իրենց ունեցվածքները կամովին չեն լքել, այլ ստիպված են գնացել այդ քայլին: Սակայն այդ առարկությունը անարձագանք է մնացել: Որոշման համաձայն, հիշյալ հանձնաժողովները հայերի տարհանումից հետո լքված տները կընթելու էին և դրանցում եղած իրերի հետ միասին գնահատումներ իրականացնելուց հետո վերցնելու էին հաշվառման: Մնացած շարժական գույքը և անասունները, գյուղատնտեսական մթերքները, փչացող ապրանքները աճուրդով վաճառվելու էին և ստացված գումարները տերերի անուններից մուտքագրվելու էին «ունեցվածքի դրամարկղեր»: Եկեղեցիներում գտնվող իրերն ու նկարազարդ Սուրբ գրքերը արձանագրությամբ հաստատվելու էին և տեղում իրականացվելու էր դրանց պահպանումը: Այսպիսով, թղթի վրա եղած որոշումները բավական հրապուրիչ էին, բայց ինչպիսի՞ն էր դրանց իրականացումը:

Լքված ունեցվածքները

Մինչև 1916 թվականը 33 «լքված ունեցվածքների ազատման» հանձնախմբեր ստեղծվեցին: Նրանք, ովքեր պնդում էին, թե պարտատեր են, պետք է անձամբ իրենք, կամ էլ իրենց լիազորված անձանց միջոցով երկու ամսվա ընթացքում դիմեին այդ հանձնախմբերին: Երկրից դուրս գտնվողների համար ժամանակահատվածը չորս ամիս էր: Դիմումի տերերը ծանուցման կամ հայտարարություն կատարելու համար մշտական բնակության որևէ հասցե էին ներկայացնելու այն թաղամասերում, որտեղ գտնվում էին հանձնաժողովները: Պարտատերը իրավունք ուներ հանձնախմբի հաստատած գումարը 15 օրվա ընթացքում բողոքարկելու, որի առաջին փուլը կարող էր Իրավարար դատարանում իրականացվել, բայց դատարանի որոշումը վերջնական էր և դրա բեկանումը հնարավոր չէր:

Նախ և առաջ գուշակ լինելու անհրաժեշտություն չկա, ենթադրելու համար, որ նրանք, ովքեր Դեր Ջորի անպատներն էին աքսորվել, այս գործողություններն իրականացնելու հնարավորությունից զրկված էին: Ըստ էության, այլ աղբյուրներից էլ գիտենք, որ հայերի բռնագրավված ունեցվածքների մի մասը տեղական թուրք, քուրդ և չերքեզ ազդեցիկ մարդիկ են կողոպտել, մի մասն էլ Բալկաններից եկած փախստականներին է բաժին ընկել: Որոշ մասն էլ «մուսուլման-թուրքերին» կապիտալիստ դարձնելու համար բաժանվել է նրանց երբեմն նույնիսկ առանց որևէ վճարի կամ շատ ցածր արժեքով: Երբեմն բանակին են տրվել որոշ շենքերի, ինչպես նաև դաշտերի, խաղողի և տարբեր այգիների բերքից ստացված ողջ եկամուտները: Որոշ շենքեր էլ օգտագործվել են որպես բանտ, դպրոց, հիվանդանոց և ոստիկանական պահակակետ: Մնացած փողն էլ օգտագործվել է հայերի աքսորի ծախսերի և որոշ շրջան-

ներում հայերի կոտորածները կազմակերպող խմբավորումների ծախսերի համար: Արդյունքում հայերին փոխհատուցելու փող չէր էլ մնացել:

Երիտթուրքական ռեֆլեքս

1918 թվականի հոկտեմբերի 30-ին Մուդրոսի գինադարից հետո Օսմանյան պետությունը պարտությամբ դուրս եկավ պատերազմից և Ղազնակից պետությունները այս խնդրի շուրջ կայացրեցին մի վճիռ, բայց երկրում տիրող պայմանների պատճառով հնարավոր չեղավ իրականացնել:

Սակայն ազգային պայքարի ներկայացուցիչները, ովքեր ջանասիրաբար ընդգծում էին, թե իրենք Օսմանյան պետության շարունակությունը չեն, ի՞նչ արեցին այս խնդրի առնչությամբ: Խորհրդարանի՝ 1921 թվականի հունվարի 22-ի գաղտնի նիստի ժամանակ, պաշտպանության նախարար Ֆեվզին, նշելով, որ դեռևս երկրի մեծ մասում հատկապես Սևծովյան տարածաշրջանում, մոտ 800 հազար քրիստոնյա է բնակվում, ասաց, թե մտահոգված է այն իրողությամբ, որ ոչ մուսուլմանները տնտեսական կյանքում պահպանում են իրենց դիրքերը: Ըստ գեներալի, անհրաժեշտ է քրիստոնյաներին որպես աշխատուժ օգտագործել արտադրության մեջ, ճանապարհների, կամուրջների, թունելների բարեկարգման աշխատանքներում: Ֆեվզիի այս առաջարկը Մալաթիայի պատգամավորը ողջունել էր բղավելով. «Կեցցե՛ս, պարոն Ֆեվզի» և ասել. «Պարոնա՛յք, հայերի անազնվությունն ու դավաճանությունը հայտնի է»: Նա նաև պահանջել էր, որ հայերից, հույներից և հրեաներից 500 լիրա կանխիկ գումար գանձվեր և բոլորը՝ Էրզրումի, Սեբաստիայի ճանապարհային աշխատանքներում ընդ-

գրկվեին: Այնուհետև ավելացրել էր. «Նպատակս այն է, որ նրանք ճնշման ենթարկվեն»: Այս առաջարկների և երիտթուրքականների կողմից 1914 թվականին հայերին «բանվորական գումարտակների» մեջ ընդգրկելու, հետո էլ կոտորելու միջև նմանությունը ապշեցուցիչ էր:

Ազգային նահատակներ

1921 թվականի օգոստոսի 7-ին Մուսաֆա Քեմալը, «գլխավոր հրամանատարության» օրենքի առնչությամբ խորհրդարանի բոլոր լիազորությունները իր վրա վերցնելով, թշնամու դեմ պատերազմը ֆինանսավորելու համար ընդունել է «Ազգային պաշտպանության» հրամաններ: Օրենքում եղած 10 հրամանից 6-րդն ասում էր. «Երկիրը լքածների՝ պետական գանձարանին անցած ունեցվածքներից բռնագրավվելու է այն, ինչը բանակին անհրաժեշտ է ու նպաստ է բերելու»: Սակայն հիշատակման արժանի է նաև այն, որ 1921 թվականի դեկտեմբերի 25-ին Ստամբուլի Ղազնակյան ատյանի դատարանում աքսորի ժամանակ կոտորածների պատասխանատվությունը ստանձնելու համար մեղավոր ճանաչված ու մահապատժի ենթարկված Ուրֆայի (Եդեսիա) նահանգապետ Նուսրեթին և 1922 թվականի հոկտեմբերին 14-ին նույն դատարանում մեղավոր ճանաչված և մահապատժի ենթարկված Բողազլըյանի գավառապետ Քեմալին, նախ հռչակեցին «ազգային նահատակներ», հետո էլ նրանց ընտանիքներին տրամադրեցին թոշակ՝ «լքված ունեցվածքներից»:

Այսպես օրինակ՝ քեմալիստները Լոզանի խաղաղության բանակցությունների ընթացքում չհամաձայնվեցին հայերի ունեցվածքները ետ վերադարձնել, չնայած, որ Օսմանյան կայսրության այլ պարտքերի համար պատասխանատվու-

թյուն էին ստանձնել: Լոզանում Թուրքիայի ստանձնած պարտքերի մեջ՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում ոչ մուսուլմանների բռնագրավված ունեցվածքներն էլ էին ընդգրկված, սակայն, երբ համաձայնագիրը ստորագրվեց, թուրքերը անմիջապես սկսեցին պարտքից ազատվելու մասին մտահոգվել: Նախ 1923 թվականի սեպտեմբերին Կիլիկիայից և Արևելյան Անատոլիայից պատերազմի ժամանակ փախուստի դիմած հայերի հետ վերադարձն արգելող մի որոշում կայացվեց: 1924 թվականի ապրիլի 3-ին «հաշվառման գլխավոր օրենքի» 2-րդ հոդվածում փոփոխություն իրականացնելով՝ ապահովեցին ոչ մուսուլմանների բռնագրավված ունեցվածքների հատուցման ծախսողումը: 1927 թվականի մայիսին հայտարարվեց մի վճռի մասին, ըստ որի Լոզանի պայմանագրի ստորագրումից հետո երկրից դուրս գտնվողները զրկվելու էին թուրքական քաղաքացիությունից: 1927 թվականի փետրվարի 2-ին ընունված որոշման համաձայն, ավելի վաղ «ազգային նահատակ» հայտարարված Բողազլույանի գավառապետ Քեմալի կնոջն ու երեխաներին Ստամբուլում հայերից մնացած 20 հազար լիրա արժողությամբ անշարժ գույք հանձնվեց: 1927 թվականի դեկտեմբերին էլ աքսորի պատասխանատուներից մեկին՝ Ուրֆայի նահանգապետ Նուսրեթի ընտանիքին հայերից մնացած ունեցվածքներ հատկացվեցին: Հատկացումներն այսքանով չավարտվեցին, աքսորի ժամանակ ամենաարյունալի դեպքերին մասնակցություն ունեցած և «Հատուկ կազմակերպության» առաջնորդներից Բահաէդդին Շաքիրի, Դիարբեքիրի նահանգապետ Ռեշիդի և Թիֆլիսում Ջեմալ փաշայի հետ մահափորձի ենթարկված համհարզ Նուսրեթի ընտանիքներին հայերի գույքից մաս հատկացվեց: Բայց սարսափե-

լին այն է, որ հանրապետության խորհրդանիշ շենքերից մեկը համարվող Չանքայա նախագահական պալատը բռնագրավված հայկական հողատարածքում կառուցվեց:

Ընդհանուր քանակը՝ պետական գաղտնիքը

Չգիտենք, թե հայերից հետո ի՞նչ քանակությամբ անշարժ գույք է մնացել, որովհետև այդ ժամանակահատվածի անշարժ գույքի կադաստրի գրանցումները հասու չեն ուսումնասիրողներին: Եվ որպես հիշեցում նշեմ, որ 2005 թվականին անշարժ գույքի կադաստրի տնօրինության՝ սեփական արխիվում գտնվող Օսմանյան շրջանին պատկանող գրանցման փաստաթղթերը «Անշարժ գույքի արխիվ» անվամբ նախագծի շրջանակում ժամանակակից թուրքերենի վերածելու, համացանցում տեղադրելու և պետական արխիվների տնօրինությանը հանձնելու պահանջը Ազգային անվտանգության խորհրդի կողմից չընդունեց, ավելին՝ հայտարարվեց, որ այդպիսի նախաձեռնությունը հակասում է երկրի շահերին: Եվ քանի որ մեր երկրում եղած աղբյուրներից տեղեկատվություն չենք կարողանում ձեռք բերել, ստիպված ենք լինում օտարների ասածներին ուշադրություն դարձնել: Այս ուսումնասիրության աղբյուրներից մեկը Անգլիայի արտաքին գործերի արխիվն է: Այստեղ եղած մի փաստաթղթի համաձայն, 1918 թվականին Անգլիայի նախկին վարչապետ Ջեյմս Բալդվինը և տեղակալ Հերբերթ Ասքոլիթը, նոր վարչապետ Ռամսեյ Դոնալդին ներկայացրած իրենց զեկույցներում, որտեղ նշվում է, թե ինչ՞ու պետք է Օսմանյան կայսրությունում ապրող հայերին նյութական աջակցություն տրամադրվի, ասում են հետևյալը. «Ընդհանուր 5 մլն թուրքական ֆունտը (որը մոտավորապես 33 տոննա ոսկու է համարժեք) թուրքական կառավարության կողմից 1916

թվականին դրվել է Բեռլինի Reichs բանկում: Այս գումարի մեծ մասը հայերին է պատկանում: Իսկ Deutsche բանկում դրված և առասպել դարձած հայերի ոսկիների քանակը անհայտ է»:

«Հայոց ազգային խորհուրդ» անվամբ մի հայկական կազմակերպության՝ 1919 թվականին Փարիզում ներկայացրած զեկույցի համաձայն, 1915-17թթ. աքսորի ժամանակ բռնագրավված ունեցվածքների մոտավոր արժեքը 19 մլրդ ֆրանսիական ֆրանկի է հասնում (1914 թվականից մինչև 1915 թվականի վերջը մեկ օսմանյան լիրան 22,8 ֆրանսիական ֆրանկ էր): Համաձայն նույն կազմակերպության հայտարարության, օսմանյան և եվրոպական բանկերում եղած հայերի դրամները բռնագրավվել են: 1925 թվականին ԱՄՆ-ի Սենատում անցկացված քննարկումների ընթացքում ենթադրվում է, որ հայերի գույքի արժեքը մոտ 40 մլն դոլար է: Մեր օրերում որոշ հայ հետազոտողներ պնդում են, որ աքսորից հետո հայերի բռնագրավված ունեցվածքը 14,5 մլրդ ֆրանկի (այսօրվա փողով 100 մլրդ դոլարի) է համարժեք: Նկատենք, որ ժամանակին Թալեաթ փաշան պահանջել էր իրենց հանձնել ամերիկյան ապահովագրական կազմակերպություններում եղած հայերի դրամները և ամերիկյան արտակարգ ու լիազոր դեսպան Հենրի Մորգենթաուն հիշում է Թալեաթի խոսքերը. «Երանի ամերիկյան կյանքի ապահովագրական կազմակերպություններին դիմեիք, նաև հայոց մուրհակի տերերի ամբողջական ցուցակը մեզ ուղարկեիք, ամեն դեպքում բոլորը մահացած են հիմա, դրամը ստացող ժառանգորդներ էլ չկան: Իհարկե, այս ամբողջը պետությանը կմնա: Այժմ կառավարությունը որպես օրինական ժառանգորդ է հանդես գալիս»:

Ո՞վ կենթարկվի Լոզանին

1914 թվականին հաստատված գրանցումների համաձայն Օսմանյան կայսրությունում հայ համայնքին պատկանող 2538 եկեղեցի, 451 վանք և 2000 դպրոցներ կային: Աքսորից հետո հայկական գյուղերում և քաղաքներում բնակություն հաստատած մուսուլմանների առաջին գործը կենտրոնական ու գեղեցիկ եկեղեցիները մզկիթի վերածելն էր: Մնացածն էլ որպես պահեստ, կաթսայատուն է օգտագործվել: Խորհրդարանի ռասիստ-թուրք ազգայնամուլ թևի ներկայացուցիչ Ռըզա Նուրը 1921 թվականի մայիսի 25-ին Արևելյան ռազմաճակատի հրամանատար Քազըմ Քարաբեքիրին ուղարկած նամակում ասում էր. «Եթե հաջողվի Անի քաղաքի հետքերը երկրագնդից վերացնել, դա Թուրքիայի համար մեծ ծառայություն կլինի»: Խոսքը միջնադարում հայոց թագավորության մայրաքաղաքի մասին էր: Քարաբեքիրը իր հուշերում գրել էր, որ Ռըզա Նուրի առաջարկը մերժել է, որովհետև Անիի մնացորդները Ստամբուլի պարիսպների նման տարածք են զբաղեցնում և դժվար էր այս տեսակ աշխատանք իրականացնելը, ավելին, այսպիսի նախաձեռնությունը մնացած հայերին կանհանգըստացներ: Բայց հետագայում Ռըզա Նուրի մտադրությունը հաղթեց և Անին բախտի քմահաճույքին հանձնվեց: Թեպետ 1924 թվականի Լոզանի խաղաղության պայմանագրի 42-րդ հոդվածը նշում էր, որ թուրքական կառավարությունը երաշխավորելու է եկեղեցիների, սինագոգների, գերեզմանների և այլ կրոնական կառույցների ամբողջական պահպանումը, բայց համաձայն UNESCO-ի 1974 թվականի զեկույցի, այդ ժամանակ մնացել էր միայն 913 եկեղեցի ու վանք: Դրանից հետո էլ եկեղեցիներից 464-ը հիմնովին քանդվեցին, 252-ն էլ թողնվեցին բախտի քմահաճույքին, իսկ 197-ն էլ լուրջ վերակառուցման կարիք ունեն:

Թուրքական պաշտոնական թեզի հիմքն է կազմում այն, որ հայերի աքսորի պատճառը նրանց դավաճանությունն էր: Լավ, այդ դեպքում ինչո՞ւ այն ժամանակ երիտթուրքերը հայերի ունեցվածքը բացեցին չեն բռնագրավել: Ներկայումս Կանադայում ապրող Քասաբյան ընտանիքից ճարտարապետ Էդուարդ Չուհաջըն կարծում է, որ Չանքայա պալատը Քասաբյան ընտանիքը ոչ ոքի էլ չի վաճառել: Ժամանակի կառավարությունը միայն այդ պալատը չէ, ամբողջ ունեցվածքն ու գույքը իրենց ձեռքից խլելով՝ 1915 թվականի օգոստոսին ողջ ընտանիքին աքսորել է: Չուհաջն ասում է. «Իմ հայրը ծնունդով Անկարայից է, այդ տարիներին օտարերկրյա մի կազմակերպության պատկանող երկաթգծում աշխատելու պատրվակով ընտանիքին Անկարայից Ստամբուլ է փախցրել: Բացի այդ, Քասաբյան ընտանիքին պատկանող գույքի մեջ էր նաև Քեչիօրենի ամառանոցը, բայց նրան Վեհի Քոչի ընտանիքն է տիրացել: 15 կամ էլ ավելի տարիներ առաջ Ստամբուլի թերթերից մեկում այս ամառանոցի նկարն էր տպագրվել. Վեհիին այն թանգարան էր դարձրել: Մայրս հանգուցյալ Վեհիին նամակ էր գրել և նա էլ մորս ամառանոցի գունագեղ նկարներից էր ուղարկել: Անկարայում պապիկիս ընտանիքը և եղբայրները սեփական միջոցներով նաև մի եկեղեցի են կառուցել, որը ևս քանդվել է»:

Թուրքերենից թարգմանությունը՝ (Սուսաննա Գալստյանի)

1915 ԹՎԱԿԱՆԻ ԶՈՏԵՐԸ ԵՎ ԱՌԳՐԱԿՎԱԾ ԿՅԱՆՔԻ ԱՊԱՀՈՎԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ¹²

Այշե Գյունայսու¹³

Վերջին շրջանում մամուլում քննարկվում է 1915-1916 թվականների զանգվածաբար ոչնչացված հայերի կյանքի ապահովագրության և ապահովագրական ընկերություններից փոխհատուցում ստանալու հարցը: Իրականում այն, որ այդ տարիներին Անատոլիայում կյանքի ապահովագրություն պատվիրողներ են եղել, այսօրվա Թուրքիայի բնակիչներին անհավատալի, մի քիչ անիրական է թվում: Պատճառը շատ պարզ է: Այսօր Թուրքիայի խոշոր քաղաքներում ապրողների համար իրականում էլ դժվար է պատկերացնել, որ նրանց աչքում գավառական, հիմնականում գյուղական համարվող շրջաններում գտնվող քաղաքները և գյուղաքաղաքները մի ժամանակ՝ 19-րդ դարի վերջերին և 20-րդ դարի սկզբին հարուստ, զարգացած քաղաքներ են եղել և որ արևմտյան ապահովագրական ընկերությունների ամենուր տարածված գործակալությունները ջանադրաբար աշխատելով տասնյակ հազարավոր մարդկանց կյանքի ապահովագրության վկայականներ են վաճառել: Բայց և այնպես, այսօրվա Թուրքիայի 70 միլիոնը գերազանցող բնակչության գրեթե մեծամասնությունը անտեղյակ է ոչ

¹² Taraf, 14. 09, 2009.

¹³ Թուրք վերլուծաբան-հրապարակախոս, հասարակական գործիչ:

միայն դրանից, այլև նրանից, որ անցյալ հարյուրամյակի սկզբում Անատոլիայում ապրող հինգ հոգուց մեկը ոչ մուսուլման է եղել: Դրանցից անտեղյակը ո՞րտեղից իմանա կամ ենթադրի, որ Թուրքիայում նույնիսկ այսօր լայնորեն չտարածված կյանքի ապահովագրությունը 100 տարի առաջվա Խարբերդում, Կեսարիայում հաջողություն ունեցած տնտեսական միջոց է եղել: Ամեն դեպքում իրավիճակը պարզ է. այն տարիներին նոր-նոր զարգացող առևտրական բուրժուազիայի շարժիչ ուժերը՝ հայ և հույն մասնագետները, իրենց ընտանիքները, հարազատները, կյանքի ապահովագրության այդ միտքը լավ յուրացրել են, արդյունքում արևմտյան ապահովագրական ընկերությունները տասնյակ հազարավոր ոչ մուսուլմանի կյանքի ապահովագրության վկայական են վաճառել: Վկայականների արժեքը 1915 թվականի գումարով գերազանցում է 20 միլիոն ԱՄՆ դոլարը:

Պետությունն աչք դրեց այն քաղաքացիների փողերին, որոնց ինքը ոչնչացրել էր

Հենց որ 1914 թ. պայթեց Առաջին համաշխարհայինը և օսմանցիները մտան այդ պատերազմի մեջ և հատկապես, երբ երկրի այն տարածքները, որոնց բնակչությունը հիմնականում կազմված էր հայերից և հույներից, այլևս դադարեցին անվտանգ լինելուց, ապահովագրական ընկերությունները սկսեցին կասեցնել իրենց աշխատանքները: Իրոք մեծ իրարանցում բարձրացավ և հույների ու հայերի զանգվածային ոչնչացման (որն ավելի ուշ ցեղասպանություն էր որակվելու) ընթացքում Օսմանյան պետությունն իր աչքը դրեց կյանքի ապահովագրությունների վրա, որոնց արժեքը շատ մեծ չափերի էր հասել և որպեսզի այդ գումարները

պետությանը վճարվեն, տարբեր մակարդակներում քաղաքական գործունեություն ծավալեց: Այդ սարսռեցնող իրականությանն առաջին անգամ հանդիպեցինք այդ ժամանակ Ստամբուլում ԱՄՆ-ի արտակարգ և լիազոր դեսպան Հենրի Մորգենթաուի հուշագրություններում: Մորգենթաուն իր և Թալեաթ փաշայի միջև տեղի ունեցած խոսակցությունն այսպես է պատմում. «Մի օր Թալեաթը ապշեցուցիչ խնդրանքով դիմեց ինձ: Գործունեությունը, որ տարիներ շարունակ հայերի մեջ իրականացրել էին The New York Life Insurance ընկերությունը և Equitable Life of New York-ը, բավականին մեծ ծավալի էր հասել: Այն, որ այդքան շատ մարդ իր համար կյանքի ապահովագրություն էր պատվիրել, ևս մեկ նշան է, որ այդ մարդիկ գումարի կառավարման հարցում հաջողություններ են ունեցել: «Երանի,– ասաց Թալեաթը,– կյանքի ապահովագրության ամերիկյան ընկերություններին կարողանաք համոզել, որ հայկական վկայականների տերերի ամբողջական ցուցակը մեզ ուղարկեն: Քանի որ գրեթե բոլոր այդ մարդիկ արդեն մահացած են և ժառանգորդներ էլ չեն մնացել, անհրաժեշտ է, որ դրանք պետությանը փոխանցվեն: Ներկա պահին պետությունը օրինական տիրոջ կարգավիճակում է: Կարո՞ղ եք դա անել մեզ համար»: Այդքանը չափազանց էր: Ափերիցս դուրս եկա: «Ինձանից ոչ մի դեպքում նման ցուցակ չեք ստանա»,– ասելով ոտքի կանգնեցի և լքեցի սենյակը»:

1918 թվականից ի վեր մարդիկ կային, որ գիտեին Թալեաթ փաշայի և Մորգենթաուի միջև տեղի ունեցած այդ խոսակցության մասին, բայց անհրաժեշտ էր սպասել մինչև 1990 թվականը, որ բացահայտվեին հարցի մանրամասները:

Այն, ինչ մեզ համար բացահայտեցին 75 տարի գաղտնի պահված արխիվները.

Ամերիկյան Ազգային Արխիվներն այդ հարցին առնչվող գործերի վրա դրված գաղտնիության սահմանափակումը 1990 թվականին վերացրին: Երբ 75 տարի գաղտնի պահված այդ գրառումները հետազոտելու համար թույլտվություն տրվեց, շատ հետաքրքիր փաստաթղթեր ի հայտ եկան: Շատ ավելի վաղ անցկացված հետազոտության ժամանակ նամակներից, որ գրել էին New York Life Insurance և ֆրանսիական La Compagnie Union ընկերությունները իրենց երկրների արտաքին գործերի նախարարություններին 1922 թ., երբ Լոզանում շարունակվում էին հաշտության բանակցություններն Անտանտի տերությունների և Թուրքիայի միջև, պարզ դարձավ, որ մահվան դեպքերը հետևանք են Օսմանյան կայսրությունում իրականացրած զանգվածային ջարդերի, որոնց համար պատասխանատու է Օսմանյան կայսրությունը: Բացահայտվեցին նամակներ, որ պահանջում էին Լոզանի պայմանագրին միացնել մի պայման, ըստ որի փոխհատուցումները Թուրքիային են վճարվելու: Բայց ինչն է ամենակարևորը, բացահայտվեցին 1916 թվականին՝ երբ շարունակվում էին հայերի գաղթն ու ջարդերը, Օսմանյան կառավարության նամակները, որոնցում ԱՄՆ կառավարությունից և արևմտյան ապահովագրական ընկերություններից պաշտոնապես պահանջվում էին անունների ցուցակները՝ նպատակ ունենալով իրականացնել ծրագիրը, որ վկայականի տերերի մահվան փոխհատուցումները վճարվեն Օսմանյան պետությանը: Բացահայտվեցին նաև փաստեր, որոնք հաստատում էին այն, ինչ գրել էր Մորգենթաուն. պետությունը, որն իր քաղաքացիներին մահվան էր ուղարկել և պատասխանատու էր նրանց մահվան համար, մի կողմից պնդելով,

թե նրանց ընդամենը տեղափոխում է կայսրության այլ նահանգ, մյուս կողմից պնդում էր, որ անհրաժեշտ է նրանց և նույնիսկ նրանց ժառանգներին համարել մահացած ու այդ պատճառաբանությամբ էլ ցանկանում էր ձեռք գցել այդ մարդկանց հասանելիք ֆինանսական փոխհատուցումները:

Փաստաթուղթ է պահանջվում: Ահա այն. Ամերիկյան Ազգային Արխիվ, RG 84, գործ համար 850.6, շվեյցարական La Federale Insurance Company անունը կրող ապահովագրական ընկերության ներքին նամակագրությունը: Ընկերության Ստամբուլում գտնվող ներկայացուցիչն ընկերության կենտրոն ուղարկած օգնություն հայցող իր նամակի մեջ կցում է Օսմանյան կայսրության Առևտրի և գյուղատնտեսության նախարարության անունից խորհրդական Մուսթաֆայի կողմից իրենց ուղարկված 1916 թ. մարտի 10-ին թվագրված մի նամակ: Ֆրանսերենից անգլերեն թարգմանված նամակում պահանջվում է, որ նշված վայրերում հայերին պատկանող հաշիվների ցուցակը ներկայացվի ներքին գործերի և առևտրի ու գյուղատնտեսության նախարարություններին: Նամակում վայրերը, որտեղ գտնվում էին կյանքի ապահովագրություն ունեցող հայերը, այսպես են դասակարգվում. Ռոդոստո (Թեքիրդաղ), Ադանա, Օսմանիե, Քոզան, Յոզղաթ, Անկարա, Էրզրում, Բիթլիս, Հալեպ, Անթալիա, Գենլիք, Բիլեջիք, Սեբաստիա, Մերզիֆոն, Թոքաթ, Սամսուն, Օրդու, Տրապիզոն, Քոնիա, Մամուրաթ-ուլ Ազիզ (Խարբերդ), Իզմիթ, Ադափազարը, Սիվրիհիսար, Եսֆիշեհիր, Կեսարիա, Դևելի, Նիդդե, Աֆյոնքարահիսար, Ուրֆա: Նշված վայրերի անունները, աշխարհագրական տեղավորվածությունը ամենախոսուն ապացույցն են, թե ինչքան ընդարձակ շրջանում են տարածված եղել ապահովագրական վկայականի հայ տերերը, որոնց օսմանյան ղեկավարները մահացած էին համարում: Նամակում պա-

հանջվում էր, որ այդ ցուցակները հիշատակված վայրերում գտնվող ապահովագրական կազմակերպության կառավարիչների միջոցով փոխանցվեն տվյալ բնակավայրի տեղահանման հանձնաժողովներին, իսկ դրանց բացակայության դեպքում անմիջականորեն առևտրի և գյուղատնտեսության նախարարությանը: Նույն այդ ժամանակ նմանատիպ նամակներ են ուղարկվում նաև The New York Life Insurance-ին, Equitable Life of New York-ին, որոնցում պահանջվում է հայերի ցուցակները, որոնց հաշիվները գտնվում էին այդ ապահովագրական ընկերություններում:

Ինչ վերաբերում է ապահովագրական ընկերություններին, ապա այն, որ շատ կարճ ժամանակամիջոցում՝ մի քանի ամսում, հազարավոր ապահովագրատերեր սպանվեցին և նրանց հասանելիք փոխհատուցումները անհավանական չափերի էին հասել, դրդում էին նրանց խուճապի մատնվել: Մեկը դիմում է խուսափողական մարտավարության, մյուսն առաջ է քաշում անհրաժեշտությունը, որ ֆինանսական պատասխանատվությունը Օսմանյան պետությունն իր վրա վերցնի, որոշ ապահովագրական ընկերություններ էլ, ինչպես New York Life Insurance-ը, փոխհատուցումը վճարելու համար ժառանգների առջև պայման են դնում, որ իրենց մտերիմների մահվան վկայականները վերցնեն և ներկայացնեն: Մահվան վկայականներն ո՞վ պետք է տա: Պետության կողմից լիազորված ներկայացուցիչները, նրանց մահվան ուղարկողները և մարդիկ, ովքեր պնդում են, թե նրանց ուղարկել են ոչ թե մահվան, այլ բնակեցման նոր վայրեր: Ասես չար կատակ լինի, այնպես չէ՞: Մեկ այլ դեպքում էլ ընկերությունները փոխհատուցումը չվճարելու համար դիմում են այնպիսի հիմնավորումների, ինչպես այն, որ մինչև 1915 թվականի ապրիլը սիստեմատիկորեն վճարվող ապահովագրական գումարները հան-

կարծ սկսել են չվճարվել, ինչի պատճառով էլ վկայականները կորցրել են իրենց ուժը: Դա այն դեպքում, երբ ակնհայտ է, թե ինչու ապահովագրական գումարները չեն վճարվել:

Հետազոտած փաստաթղթերից պարզ է դառնում, որ Ստամբուլում ԱՄՆ դեսպանատան, Անատոլիայում գտնվող հյուպատոսարանի պաշտոնյաների և միսիոներների օգնությամբ փոքր թվով հայ ժառանգներ ապահովագրական ընկերություններից 1919-1921 թթ. ստացել են ցեղասպանության ժամանակ կորցրածները:

Ինչպես կյանքն է ցույց տալիս, մարդ տեսնում և իմանում է այն, ինչ ուզում է: Հետաքրքրվողների համար իրականում ոչինչ էլ անհասանելի չէ: Հետաքրքրվելու համար էլ խղճի և արդարության զգացում է անհրաժեշտ: Իմացությունը հետո է գալիս:

Թուրքերենից թարգմանությունը՝ (Եպրաքայա Միքայելյանի)

իրական ժառանգների թվաքանակը ներկայիս թուրք բնակչության մեջ ամեն դեպքում շատ ցածր է:

Նեշե Ղյուզել – Չհասկացա: Թուրքական արմատներ ունեցող բնակիչներն են քիչ:

Սելիմ Ղերիմզիլ – Այո: Այսօր թուրքիայում իրենց թուրք կոչող բնակիչները ասում են, որ Միջին Ասիայից են եկել: Չենտիկական հետազոտությունների հիման վրա պարզ է դարձել, որ այսօր այն մարդկանց թիվը, ում երակներում Միջին Ասիայից եկածների արյունն է հոսում, կազմում են թուրքիայի Հանրապետության բնակչության մեկ երրորդը: Միջին Ասիայից եկածները խառնվեցին Անատոլիայի տեղի բնակիչների հետ, որոնք ժամանակի ընթացքում իսլամացվեցին: Այսինքն՝ այժմյան Անատոլիայի բնակչությունը ձևավորվել է շատ երկար մի գործընթացի հետևանքում: Օսմանյան կայսրությունում իսլամացման գործընթացը ընդհանուր առմամբ աստիճանական և շարունակական եղավ: Իրականում իսլամացումը ամենաարագ տեմպերով տեղի է ունեցել 19-րդ և 20-րդ դարերում: Աբդուլ Համիդի ժամանակաշրջանում իրականացված 1895-1896 թթ. կոտորածների ընթացքում հայ ժողովուրդի մեծաքանակ մի զանգված բռնի իսլամացվեց:

Նեշե Ղյուզել – Աբդուլ Համիդի ժամանակաշրջանում ինչպիսի՞ն էին հարաբերությունները հայերի հետ:

Սելիմ Ղերիմզիլ – Հայկական հեղափոխական կազմակերպությունների՝ հնչակյանների ու դաշնակցականների պայքարը Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած ազգային վերջին պայքարն էր: Բալկաններում ամեն բան արդեն ավարտվել էր և Բալկանների մեծ մասը կորուսված էր:

ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԴԻՐՆԵՐԸ ԲՈԼՈՐՆ ԷԼ ԻԹԹԻՀԱԹԱԿԱՆՆԵՐ ԷՒՆ¹⁴

(Հարցազրույց թուրք պատմաբան Սելիմ Ղերիմզիլի հետ)

Նեշե Ղյուզել – Մենք՝ թուրքերս Անատոլիան պատկերացնում ենք որպես հայրենիք: Սակայն հազար տարի էլ չի անցել, որ եկել ենք այստեղ: Մեր գալու ժամանակ ովքե՞ր էին ապրում Անատոլիայում:

Սելիմ Ղերիմզիլ – Ապրում էին Բյուզանդական կայսրության հպատակները՝ շատ մեծ թվով հայեր, հույներ, կային նաև քրդեր, արաբներ, ասորիներ, քաղդեացիներ, նեստորականներ, հրեաներ... Հույները, հայերը, քրդերը ամենուր էին: Հույները հատկապես Ստամբուլում, Սև և Էգեյան ծովերի ափամերձ տարածքներում էին, իսկ հայերը ավելի շատ էին Արևելյան Անատոլիայում:

Նեշե Ղյուզել – Ինչպե՞ս են թուրքերն իրենց իշխանության և ազդեցության տակ վերցրել Անատոլիայում ապրող այլ ժողովուրդներին:

Սելիմ Ղերիմզիլ – Դա երկար և խճճված մի պատմություն է: Բայց կասեմ հետևյալը. Միջին Ասիայից եկածների

¹⁴ Taraf, 30, 03, 2010.

Հնչակյաններն ու դաշնակցականները հետևում էին, թե ինչպես են նմանատիպ գործողություններն իրականացվում Բուլղարիայում և Մակեդոնիայում. նախ առաջամարտիկները սկսում են ընդվզումը, գրավում են արտաքին ուժերի ուշադրությունը, արտաքին ուժերը միջամտում են և դրան էլ հետևում է ինքնավարությունը, իսկ վերջնական արդյունքում ձեռք է բերվում անկախություն: Հնչակյանների ու դաշնակցականների նպատակը սա էր, սակայն այդ մոդելը Անատոլիայում չաշխատեց: Եթե անդրադառնանք արևելահամիդյան ժամանակաշրջանին, ապա հայկական կազմակերպությունները արևմտյան տերությունների ուշադրությունը գրավելու համար Ստամբուլում սկսել էին ազգային պայքար, ցույցեր և 1896 թ. օգոստոսի 26-ին տեղի ունեցավ Օսմանյան բանկի (Բանկ Օտտոման) վրա հարձակումը: Աբդուլ Համիդն օգտագործեց ամեն հնարավորություն վերացնելու այդ վտանգը: Նա հիմնեց քուրդ ցեղախմբերից կազմված «համիդիյե» գնդեր, որոնց Համիդն ասում էր. «Կոտորեք հայերին որքան կուզեք և յուրացրեք նրանց ունեցվածքը»: «Համիդիյե» գնդերը 1915 թ. տեղահանումներից առաջ էլ շատ մեծ թվով հայեր են կոտորել:

Նեշե Դյուզել – Անատոլիայում իթթիհաթականներից առաջ էլ է հայերի կոտորած կազմակերպվել:

Սելիմ Դերինզիլ – Այո: Միայն թե Աբդուլ Համիդի տարբերությունը իթթիհաթականներից հետևյալն էր. իթթիհաթականները նպատակ ունեին ամբողջությամբ ոչնչացնել հայ բնակչությանը, իսկ Աբդուլ Համիդը ցանկանում էր հայ բնակչության թիվը նվազեցնել մի որոշակի չափի, նրանց տնտեսական ազդեցությունը քչացնել և այդպիսով Անատոլիայում հայերի փոխարեն մուսուլմանական գավառական բուրժուազիա հիմնել:

Նեշե Դյուզել – Աբդուլհամիդյան ժամանակաշրջանում ո՞ր վայրերում է տեղի ունեցել հայերի կոտորած:

Սելիմ Դերինզիլ – Անատոլիայում բոլոր այն վայրերում, որտեղ կար քաղաքային բնակչություն, կային նաև հայեր: Օրդուում, Թոքաթում, Տրապիզոնում, Ամասիայում, Ուրֆայում, Սեբաստիայում, ամենուր... Կոտորածները տեղի են ունեցել Անատոլիայի տարբեր շրջաններում: Այսօր պաշտոնական պատմությունն ասում է, որ այդ շրջաններում եղել են հայերի ապստամբություններ, սակայն այդ բոլորին «հայերի ապստամբություն» անվանելը շատ դժվար է:

Նեշե Դյուզել – Դրանք ապստամբություն՞ն չէին:

Սելիմ Դերինզիլ – Ո՛չ: Շատ իրադարձություններ, որոնց պաշտոնական պատմագրությունը անվանում է ապստամբություն իրականում ոչ մի ապստամբություն էլ չէին: 15-20 մարդ կար: Նրանք կորցրել էին ամեն ինչ և ոտքի էին ելել: Պետության զինված ուժերին կազմակերպված և հաջող դիմադրություն միայն Ձեյթունում էր լինում, քանի որ քիչ էին այն վայրերը, որտեղ հայերը այնքան մեծաքանակ և զինված լինեին, որ կարողանային ապստամբել: Օրինակ՝ Ուրֆայում ոչ մի հնչակյան, դաշնակցական կազմակերպություն չկար, սակայն այնտեղ տեղի ունեցավ հայերի շատ մեծ կոտորած: Առաջին և ամենախոշոր կոտորածներից մեկը տեղի ունեցավ 1895 թ. Դիարբեքիում:

Նեշե Դյուզել – Դիարբեքիում հայկական կոտորած է իրականացվել:

Սելիմ Դերինզիլ – Իհարկե, այն էլ սաստիկ կոտորած, որն իրականացնում էին «համիդիյե» գնդերն ու բնակիչ-

ները: Այդ սպանությունների ժամանակ շատ էին նաև ունեցվածքի, աղջիկների գողության դեպքերը: Քրդերը մշտապես փախցնում էին հայ կանանց և ամուսնանում:

Նեշե Ղյուզել – Աբդուլհամիդյան ժամանակաշրջանում որքա՞ն հայ է կոտորվել:

Սելիմ Ղերիմզի – Պատրիարքարանի տված թվերի համաձայն 1894-1896 թթ. ընթացքում 300 հազար հայ է սպանվել: Պատրիարքարանի թվերը կարող են չափազանցված լինել, սակայն ճշմարիտ է, որ աբդուլհամիդյան ժամանակաշրջանում շատ մեծ թվով հայեր են սպանվել: Այդ տարիներին նահանգներ էին ուղարկվում մի խումբ «կրոնի մարդիկ» և շրջիկ մուլաներ: Ուրբաթօրյա աղոթքի ժամանակ այդ ուղարկված անձինք գրգռում էին հասարակությանը: Ըստ էության կոտորածների մեծ մասը կատարվել է ուրբաթ օրերին: Իսկ մեր պաշտոնական դասագրքերում ասվում է. «Սգկիթում մուսուլմանների աղոթելու ժամանակ հայերը հարձակվել են»: Դիարբեքիի նման վայրում, ուր հայերը փոքրամասնություն էին, հնարավոր է, որ հայ բնակիչները հարձակվեն մուսուլմանների վրա այն էլ ուրբաթօրյա աղոթքի ժամանակ:

Նեշե Ղյուզել – Կոտորածներից փրկվելու համար կայի՞ն արդյոք հայեր, որոնք իսլամ էին ընդունում:

Սելիմ Ղերիմզի – Անշուշտ կային: Օրինակ՝ Ուրֆայում կոտորածների ընթացքում որոշ տների կտուրին սպիտակ դրոշակներ բարձրացնելով, մարդիկ գոռում էին, թե «Ցանկանում ենք մուսուլման դառնալ»: Սրանք չէին սպանվում: Անշուշտ, նաև կային մարդիկ, ովքեր թեկուզ և ցանկանում էին դառնալ մուսուլման, սակայն սպանվում էին:

Նեշե Ղյուզել – Պատմաբաններն ինչո՞ւ չեն ուսումնասիրել մեր ոչ վաղ անցյալի պատմությունն ու այդ դեպքերը:

Սելիմ Ղերիմզի – Պատմաբաններն ի՞նչ են անում: Նրանք զբաղված են պետության պաշտոնական թեզերի ապացուցմամբ: Փորձում են ապացուցել, թե հայերի պընդուններն որքան անհիմն են:

Նեշե Ղյուզել – Իսկ 1915 թ. տեղի ունեցածը կարո՞ղ է լինել փոխադարձ կոտորած:

Սելիմ Ղերիմզի – Այդպես լինելու համար անհրաժեշտ է, որ կողմերը գոնե հավասար լինեն, իսկ այդ ժամանակաշրջանի Անատոլիայում իրավիճակը այդպես չէր:

Նեշե Ղյուզել – Որքա՞ն է տարագրության ընթացքում սպանված հայերի թիվը:

Սելիմ Ղերիմզի – Սա շատ քաղաքականացված հարց է: Հայկական սփյուռքն ու Հայաստանը ասում են, որ այդ թիվը 1,5 միլիոն է: Մեր պաշտոնական պատմության մեջ ամեն տեսակ կարծիք կա: Յուսուֆ Հալաչօղլուն ասում է 50-60 հազար: Քյամուրան Գյուրունը ժամանակին ասում էր 200-300 հազար: Ազգերի լիգան սպանվածների թիվը նշում է 800 հազար: Ըստ իս 800 հազար է՝ ներառյալ ճանապարհին հիվանդություններից մահացածներին:

Նեշե Ղյուզել – Տեղահանման ժամանակ Օսմանյան կայսրությունը գտնվում էր գերմանական ազդեցության տակ: Օսմանյան բանակն էլ ղեկավարում էին գերմանացի գեներալներ: Եթե գերմանացիները դեմ լինեին, հնարավոր էր դադարեցնել հայերի տեղահանությունը:

Սելիմ Ղերիմզի – Գերմանացիները ինքնին դեմ չէին աքսորին: «Սա ռազմական մարտավարություն է: Իրավունք ունեք դա անել», – ասում էին նրանք: Սակայն տեսնելով, որ գործն արդեն ընդունել է բավականաչափ համակարգված բնույթ և ամբողջ բնակչությունը ոչնչացվում է, գերմանացիները սկսեցին դեմ դուրս գալ սրան: Ասում էին, թե «Առնվազն բողոքականներին և կաթոլիկներին պաշտպանենք» և ճնշում էին գործադրում օսմանյան իշխանությունների վրա: Այս պատճառով Թալեաթը հեռագիր-հրաման է ուղարկում նահանգներ, որտեղ ասված էր «Այդ գոտու բողոքականներին և կաթոլիկներին չտեղահանել»: Այդ հեռագիրը նա ցույց էր տալիս գերմանացիներին, իսկ դրանից անմիջապես հետո պատրաստում էր մի այլ հրաման, որով չէղյալ էր հայտարարում իր արծակած նախորդ հրամանը:

Նեշե Ղյուզել – Ոչ հեռավոր անցյալի մեր պատմությունը ինչո՞ւ լավ չգիտենք:

Սելիմ Ղերիմզի – Կա մի քանի պատճառ: Առաջինը՝ որպես պետություն չենք ուզում մտնել այդ թեմաների մեջ: Երկրորդը՝ որոշ փաստաթղթեր իսկապես որ վերացվել են: Օրինակ՝ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության, «Հատուկ կազմակերպության» («Թեշքիլաթը Մահուսիի») արխիվները վառվել են: Այս վերջին կառույցը հիմնվել էր որպես հետախուզական ծառայություն, սակայն հայերի տեղահանման ժամանակ վերածվել էր կոտորածն իրականացնող հրոսակախմբերի: Դատարկում էին բանտերը, դատապարտյալներին ստիպում էին սպանություններ գործել: Նրանց օգտագործում էին որպես վարձու մարդասպաններ: Երիտթուրքերն արտասահման փախչելուց առաջ փաստաթղթերի մեծ մասը ոչնչացրել են:

Նեշե Ղյուզել – Երիտթուրքերի դատավարության ժամանակ ովքե՞ր դատապարտվեցին հայերի կոտորածների և տեղահանման համար:

Սելիմ Ղերիմզի – Մեր պաշտոնական պատմաբանները ճիշտը չեն, երբ ասում են, թե «Օսմանյան կայսրությունը օտարների ճնշմամբ դատարան հիմնեց և դատապարտեց»: Իրականում սա ճշմարիտ չէ: Այդ ժամանակ կառավարական օղակներում կային խղճի տեր ու «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը չսիրող մարդիկ, ովքեր հավատում էին, որ այս գործը իսկապես մի չարիք է և անպայմանորեն անհրաժեշտ է պատժել: Դատի ընթացքում կային անգամ մեղադրյալներ, ովքեր խոստովանում էին, որ իրենք հանցանք են կատարել և հայտարարում էին «Անիծյալ լինենք»: Սակայն մեղադրյալների մեջ կային նաև Բողազլըյանի գավառապետ Քեմալի նման մարդիկ, ովքեր ասում էին. «Այո, արել եմ և եթե պետք լինի վաղը նորից կանեմ»:

Նեշե Ղյուզել – Պաշտոնական պատմություն կոչվածը Թուրքիայի Հանրապետության հիմնադիրների և ղեկավարների գրած պատմությունն է: Որպես պատմաբան ինչպե՞ս եք մեկնաբանում այն, որ հանրապետության հիմնադիրներն ու ղեկավարները նման մեծ եռանդով ուզում են տեր կանգնել երիտթուրքերի մեղքին:

Սելիմ Ղերիմզի – Ժամանակին Մուսթաֆա Քեմալը հայկական կոտորածները որակել էր որպես «ամոթալի արարք», սակայն իր պաշտոնական ելույթներում ընդհանրապես չի խոսում հայերի կոտորածից: Ըստ երևույթին ամբողջ հարցն էլ այստեղից է ծագում: Հանրապետության կերտողները հազարավոր մարդիկ չէին: Դրանք մի քանի հարյուրի հասնող մարդիկ էին, որոնք բոլորն էլ 1915 թ.

հայերի տեղահանության ժամանակ այս կամ այն պաշտոնն են զբաղեցրել: Նրանք կամ իմացել են դեպքերի մասին կամ էլ անմիջականորեն մասնակցել են դրանց:

Նեշե Դյուզել – Փաստորեն հայերի տեղահանության պատասխանատուները միևնույն ժամանակ Թուրքիայի Հանրապետության հիմնադիրնե՞րն են:

Սելիմ Դերինգիլ – Մեծ հաշվով նույն մարդիկ էին: Ասվում է. «Տեղահանությունը, կոտորածը, ցեղասպանություն կամ ինչ էլ որ լինի, այն իրականացրել են երիտթուրքերը»: Շատ լավ, իսկ ովքե՞ր են այդ երիտթուրքերը: Հանրապետության հիմնադիրները բոլորն էլ իթթիհաթականներ էին: Իհարկե չեմ ասում, թե յուրաքանչյուր իթթիհաթական մարդասպան է: Մուսթաֆա Քեմալն էլ իթթիհատական էր:

Շատ սխալ է նաև այն, որ ամերիկացի պատմաբաններին գումար են տալիս, որոնք էլ արտասահմանում մեզ համար քարոզչություն են անում: Նրանք հայտարարում են. «Դա ցեղասպանություն չէ: Հայերն են թուրքերին սպանել: Ինչո՞ւ չի խոսվում Բալկաններում թուրքերի դեմ իրականացվածից»: Ճիշտ է, որ Բալկաններում մուսուլմանները շատ արհավիրքներ, աքսոր, և կոտորած են տեսել: Սակայն հայերի տեղահանությունը արդարացնելու համար ճիշտ չէ օգտագործել Բալկանները, որտեղ տեղի ունեցածը նույն մասշտաբով նախապես ծրագրված և սառնասիրտ կերպով իրականացված թուրքերի կոտորած չէր:

Թուրքերենից թարգմանությունը՝ (Վարուժան Չեղամյանի)

**«ՀԱՏՈՒԿ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆԻՑ»
(ԹԵՇՔԻԼԱԹԸ ՄԱՀՍՈՒՍԱ) ՔԵՄԱԼԱԿԱՆ ՌԵԺԻՄ
ՏԵՂՓՈՒՎԱԾ ԱՆՉՆԱԿԱԶՄԸ¹⁵**

Սայիթ Չեթինսոլու¹⁶

«Հատուկ կազմակերպությունը» լինելով «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության հիմնաքարը, իր 30 հազար անդամներով կարևոր հանձնարարություններ է իրականացրել, որոնցից է Հայոց ցեղասպանությունը: Կազմակերպության նպատակներից էր. «Ապահովել ներքին անվտանգությունը և թույլ չտալ, որ Օսմանյան պետությունը այլևս տարածք կորցնի»: «Հատուկ կազմակերպությունը» գործուն էր Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբից մինչև վերջը: Նրա գործունեության ոլորտը գաղտնի էր, ներառում էր հակառակորդի շրջանում քայքայիչ, պարտիզանական գործողություններ, հակահետախուզություն, ինչպես նաև կայսրության հույն և հայ քաղաքացիների ձեռքում եղած առևտրի ու արդյունաբերության բռնի թուրքացում: Օրինակ՝ Ջելալ Բայարը, լինելով «Հատուկ կազմակերպության» Իզմիրի բաժանմունքի պատասխանատու, բավական ակտիվ էր այդ ասպարեզում: Այս կառույցը իր հիմնական նշանակությամբ «Միություն և առաջադիմություն» երիտթուրքական կուսակցության «գործիքն» էր և

¹⁵ <http://www.hyetert.com/yazi3.asp?s=0&Id=252&Dilld=1>

¹⁶ Թուրք հետազոտող-վերլուծաբան:

նրա գործունեությունն այն աստիճանի գաղտնի էր, որ հաճախ կառավարության անդամներն անգամ չգիտեին այդ մասին: Պետության ներսում մի պետության նման գործող այս կազմակերպությունն ուներ սեփական հատուկ ծածկագրերը, համազգեստները և այլն:

Երբ նայում ենք էթնիկ գտնան ամենակարևոր նախաձեռնող կազմակերպության անձնակազմին, մեր առջև են հառնում քաջ ծանոթ դեմքեր: Թվարկենք դրանցից մի քանիսին. «Հատուկ կազմակերպության» լեգենդար ղեկավար Քուլչուրաշը Էշրեֆը, նրա եղբայրը՝ Քուլչուրաշը Սելիմ էթենը, Ազգային ազատագրական պայքարի առաջնորդներից Արևելյան ռազմաճակատի հրամանատար, Առաջադիմական հանրապետական կուսակցության հիմնադիր, մեջլիսի նախագահ Քյազըմ Քարաբեքիրը, համիդիեական հերոս, լրտես Քահրիյեն, վարչապետ Հուսեին Ռաուֆ Օրբայը, Հայոց ցեղասպանության մեջ կարևոր դերեր ստանձնած, Իսմեթ Ինենյուլի խորհրդական, Մուսթաֆա Քեմալի օգնական և նվիրյալ Աթթ Քամզըլըն: Ազգային ազատագրական պայքարում կարևոր պաշտոններ ստանձնած Սափանջալը Հաքքըն, Հայոց ցեղասպանության կազմակերպիչներից և Շևքեթ Սուրեյյա Այդեմիրի խոսքով, մեկ միլիոն մարդ սպանելով փառաբանված՝ իթթիհաթի ահաբեկչական թևի ղեկավար դոկտոր Նազըմը, Ազգային պայքարի և ոստիկանական միավորման կարևոր անուններից՝ տրապիզոնցի Ռըզան, ով կարևոր դեր է կատարել հայերի տեղահանության ժամանակ, ազգային ուժերի Իզմիթի շրջանի պատասխանատու կապիտան Յահյան, Տրապիզոնի նավավարների ղեկավար և Մուսթաֆա Սուբհիին սպանող Յահյա Քահյան ու եղբայրը՝ Օսման Քահյան, կազմակերպության վերջին նախագահ և ազգային պայքարում կարևոր հետախուզական գործեր վարած Հուսա-

մեթին Էրթուրքը, քեմալական ռեժիմի Անկարայի առաջին քաղաքապետը՝ Աբդուլբադիրը, բանաստեղծներ Մեհմեդ Աքիֆը և Մեհմեդ Էմին Յուրդաքուլը, արձակագիր Օմեր Սեյֆեթինը, Սաիդ Նուրսին: Կարող ենք ներկայացնել մի մեծ ցանկ ևս այն մարդկանց, ովքեր քեմալական ռեժիմում «Հատուկ կազմակերպության» անդամից բարձրացել են մինչև նախարարի, վարչապետի, նախագահի պաշտոնի: «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության Իզմիրի պատասխանատու քարտուղար Գալիփը դարձավ պատգամավոր, «Հատուկ կազմակերպության» կարևոր անդամներից մեկը Մահմուդ Ջելալ Բայարը դարձավ պատգամավոր այնուհետև Թուրքիայի երրորդ նախագահը, բարձր պաշտոնների հասան Հայոց ցեղասպանության ժամանակ գաղթի ընդհանուր ղեկավար Շուքրու Քայան, Թալեաթի քեմալալ Մուսթաֆա Աբդուլ-Հալիք Ռենդան: «Հատուկ կազմակերպության» հայտնի մարտիկներից Շևքեթ Էսենդալը դարձավ Թուրքիայի Հանրապետության էկոնոմիկայի նախարար:

«Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության իսլամիստական ճյուղին հարող Շեմսեթին Գյունալթայը և Մեհմեդ Շյուքրու Սարաջօղլուն քեմալական ռեժիմում հասան մինչև վարչապետի պաշտոնը: Հենց վարչապետ Սարաջօղլուի կառավարման օրոք ոչ մուսուլման փոքրամասնությունների նկատմամբ կիրառվեց հարկային խոշոր տուգանքներ, որի նպատակը երիտթուրքերի վաղեմի երազանքներից մեկի իրականացումն էր՝ թուրք-մուսուլմանական կապիտալի ընդլայնումը:

Ավելորդ չէ նկատել, որ 1938 թ. հանրապետության ղեկավար ընտրվելուց հետո Իսմեթ Ինենյուլի առաջին գործնեղավ երիտթուրքական կուսակցության նախկին անդամներին տարբեր պաշտոնների նշանակելը, իսկ 1943 թ. ֆա-

շիստական Գերմանիայի հետ ձեռք բերած համաձայնության արդյունքում Թուրքիա տեղափոխեց Թալեաթ փաշայի աճյունը:

1943-1946 թթ. Ստամբուլի համալսարանի ռեկտորի պաշտոնը զբաղեցրած դոկտոր, պրոֆեսոր Թևֆիք Սալիմ Սաղլամը 1915 թ. աքսորի ժամանակ ռազմական բժիշկ էր: 1919 թ. «Ալեմդար» թերթում տպագրված մի նամակի համաձայն՝ նա օսմանյան բանակի հայ զինվորներին տիֆի միկրոբ ներարկելով՝ բժիշկ Մենգելի նման փորձարկումներ էր արել և այսօր էլ նրա անունը կրող մի կլինիկա գոյություն ունի համալսարանում:

Թուրքերենից թարգմանությունը՝ (Շուշան Խաչատրյանի)

ՄԱԼԹԱՅԻ ԱՔՍՈՐՅԱԼՆԵՐԸ¹⁷

Այլե Հյուր

Առաջին համաշխարհային պատերազմում պարտություն կրած Օսմանյան պետության կողմից 1918 թվականի հոկտեմբերի 30-ին Մուդրոսի զինադադարի ստորագրումից հետո Դաշնակից պետությունների գլխավոր խնդիրը Առաջին համաշխարհային և 1915 թվականի աքսորի մեղավորներին դատարանի առջև կանգնեցնելն էր: Այս ամենը ցանկանում էին ոչ միայն դաշնակից ուժերը, այլև օսմանյան կառավարական որոշ շրջանակներ ևս: Անգլիայի արտգործնախարարության Ստամբուլի ներկայացուցիչը օսմանյան իշխանություններից պաշտոնապես պահանջեց, որպեսզի նաև Հայոց պատրիարքության աջակցությամբ կազմված ցուցակում տեղ գտած պատերազմի ու աքսորի մեղավորները հանձնվեն անգլիացիներին: Կառավարությունը ճնշումներին չկարողացավ դիմադրել և 1919 թվականի հունվարի վերջից սկսած 112 կասկածյալ տեղափոխվեցին ժամանակի հայտնի “Bekir Ağa Koğuş” բանտը:

Իրականացված հետաքննություններից հետո 1 միլիոն հայի և 550 հազար հույնի սպանվելու, բանակում ոչ մուսուլմաններից կազմված բանվորական գումարտակներում 250 հազար մարդկանց սովի ու չքավորության պատճառով

¹⁷ Taraf, 28, 02, 2010.

մահանալու փաստերի հիմնավորմամբ՝ Ռազմական ատ-
յանում 1919 թ. փետրվարի 5-ին սկսվեց պատերազմի ու
աքսորի մեղավորների դատապարտման գործընթացը:
Առաջինը պատիժը ստացավ Բողազլըյանի գավառապետ՝
ավելի ուշ Յոզղաթի նահանգապետի պաշտոնակատար
Քեմալը: 1919 թվականի ապրիլի 10-ին Ստամբուլում Քե-
մալին մահապատժի ենթարկեցին, որը երիտթուրքական
մեծ բողոքի ալիքի պատճառ դարձավ: Սա ազդեց նաև
կառավարության դիրքորոշման վրա և, երբ 1919 թվականի
մայիսի 15-ին հույները գրավեցին Իզմիրը հոգեբանական
առավելությունն ամբողջությամբ թեքվեց երիտթուրքերի
կողմը: Ղանադ Ֆերիթ փաշայի կառավարությունը ժողո-
վրդին հանգստացնելու համար ազատեց “Bekir Ağa
Koğuş” բանտում պահվող 41 կալանավորի: Այս ամենից
անհանգըստացած անգլիացիները 1919 թվականի մայիսի
28-ին բանտում գտնվող 67 բանտարկյալի նկատմամբ
հսկողություն հաստատեցին և սեպտեմբեր ամսվա կեսե-
րին նրանցից 12-ին տեղափոխեցին Մուդրոս, մնացածին
էլ՝ Մալթա:

Անկարա-Ստամբուլ բախումը

Այս ընթացքում ևս անգլիացիները շարունակում էին
ցուցակ կազմել: 1920 թ. հունվարին Բարձրագույն կոմի-
սարի ներկայացրած ցուցակում տեղ գտած 173 անձանցից
80-ին նույն թվականի մարտին անգլիացիները ձերբա-
կալեցին: Այս անձանց մեջ Անկարայի մարդիկ էլ կային:
Ստամբուլի Ռազմական ատյանի դատարանի կողմից
Մուսթաֆա Քեմալի և ազգային պայքարի շուրջ հարյուր
ներկայացուցիչների նկատմամբ մահապատժի որոշում-
ները պատճառ դարձան Անկարայի կոշտ պահվածքի:
Արդեն օգոստոսի 11-ին Մուսթաֆա Քեմալը հայտարարեց,
որ եթե օգոստոսի 12-ին աքսորի մեղադրանքի պատճառով

հայրենիքի զավակները մահապատժի ենթարկվեն, ապա
իրենք կախաղան կբարձրացնեն անգլիացի փոխգնդա-
պետ Ռաուլինսոնին ու անգլիացի այլ գերիների: Ռաուլին-
սոնը Արևելյան Անատոլիայում և Կովկասում գինադադարի
հաստատման պատասխանատուն էր ու ձերբակալվել էր
անձամբ Քազըմ Քարաբեքիրի կողմից և պահվում էր որ-
պես պատանդ: Սպառնալիքներն ունեցան իրենց ազդե-
ցությունը և սկսած այդ ժամանակվանից Ստամբուլում նոր
ձերբակալություններ չեղան, իսկ Ռազմական ատյանում
մահապատժի նոր վճիռ չկայացվեց:

Կոլեկտիվ հանցանք, կոլեկտիվ հանցագործ

Անգլիացիները հասկացել էին, որ եթե նույնիսկ Մալթա-
յում գտնվողներին դատապարտեին, միևնույն է, պատի-
ժների իրագործումը հնարավոր չէր: Նախ և առաջ երիտ-
թուրքական կուսակցությունը 1915 թվականի աքսորը իրա-
կանացնելիս և՛ լայն ժողովրդական զանգվածներին, և՛ օս-
մանյան պետության քաղաքական, վարչական ու զինվո-
րական կադրերի մեծ մասին հանցակից էր դարձրել:
Այսինքն՝ կար կոլեկտիվ իրականացված հանցանք: Այնու-
ամենայնիվ Մալթայում ձերբակալվածներին իրենց գործած
հանցանքների համար հնարավոր էր դատապարտել, սա-
կայն դրա համար անհրաժեշտ էր թուրքական կողմից
ակտիվ համագործակցություն: Մինչդեռ ո՛չ անգլիացիների
մոտ նրանց ստիպելու ուժ և ցանկություն կար, ո՛չ էլ թուր-
քական կողմն աջակցելու մտադրություն ուներ: 1920 թվա-
կանի հուլիսին Ստամբուլի Բարձրագույն կոմիսարիատում
ծառայող Հարի Հ. Լամբը իր զեկույցում հակիրճ ներկա-
յացրել էր հանցանքն ապացուցող փաստաթղթերի վեր
հանման հետ կապված դժվարությունները: Անգլիացիները

վերջին հույսով դիմեցին ԱՄՆ-ին, որովհետև նրանց ծեռքում էր գտնվում կարևոր արխիվ, բայց այնտեղից էլ դրական պատասխան չստացվեց, քանի որ ամերիկացիներն էլ քեմալական ուժերի հետ բախվելու մտադրություն չունեին:

Փոխանակման համաձայնագիր է ստորագրվում

Հետո անգլիացիները սկսեցին ուղիներ փնտրել Մալթայում պահվող 150 ձերբակալվածներից 64-ին քեմալական ուժերի ծեռքում գտնվող 29 անգլիացի գերիների հետ փոխանակման համար: Լոնդոնյան հանդիպումների ընթացքում 1921 թ. մարտի 16-ին անգլիացիներն ու Անկարայի արտգործնախարար Բեքիր Սամին (Քունդահ) փոխանակման համաձայնագիր ստորագրեցին, ըստ որի Մալթայից ազատ արձակված մարդկանց դատավարությունը տեղի է ունենալու Անկարայում: Անգլիացիները 1921 թվականի ապրիլի 29-ին չորս թուրք ձերբակալվածի ազատեցին, որոնք մեկնեցին Սիցիլիա: Հաջորդ օրը 33 թուրք ձերբակալվածներ անգլիական նավով տեղափոխվեցին Տորոնտո: Հերթը հասել էր անգլիացի գերիներին ազատ արձակելուն, բայց 1921 թվականի մայիսի 8-ին Բեքիր Սամին հեռացվեց պաշտոնից և անգլիացիները մնացին առանց գործընկերոջ: Ավելին մայիսի 26-ին անգլիական հպատակ հնդիկ Մուսթաֆա Սագիրը մահապատժի ենթարկվեց Մուսթաֆա Քեմալի դեմ մահափորձ կազմակերպելու պատճառով. այնինչ նա նույնպես պետք է ներառնված լիներ փոխանակման ցուցակում և վերադարձվեր անգլիացիներին: Այս ամենի պատճառով էլ անգլիական կողմը հայտարարեց, որ Մալթայում կպահի 24 գերիների, որոնք պետք է վերադարձվեին Անկարային:

Անկարան սպառնում է

Հունիսի վերջերին Անկարայից եկած նամակում հրատակ տեղեկացվում էր, որ իրենք չեն ճանաչում Բեքիր Սամինի կնքած համաձայնագիրը և եթե անգլիացիները իրենց մոտ եղած բոլոր գերիներին բաց չթողնեն, ապա անգլիացի գերիներն էլ ազատություն չեն ստանա (մինչ այդ 29 անգլիացի գերիներից միայն հինգին էին բաց թողել): Եվ երբ 1921 թվականի սեպտեմբերի 6-ին 16 թուրք գերիներ կարողացան Մալթայից փախուստի դիմել, անգլիացիները զիջեցին ու համաձայնվեցին փոխանակել բոլոր գերիներին: 1921 թվականի հոկտեմբերի 31-ին թուրք ձերբակալվածներին տեղափոխող *Chrysanthemum* և *Montenol* նավերն ու անգլիացի գերիներին տեղափոխող *Centuar* նավը միևնույն պահին հասան Ինեբոլու և փոխանակումն իրականացվեց:

Մալթայի աքսորյալները մասնակցեցին Ազգային պայքարին ու ինչպես և ենթադրվում էր, երբեք չդատապարտվեցին: Մի անգլիացու զեկույցում եղած հետևյալ նախադասությունները բավական լավ շարադրում են, թե Մալթայում գտնվողներին ինչը փրկեց.

«Այս մարդկանց մասին ինչքան քիչ բան խոսենք, այնքան լավ, բայց ես հնարավորինս կփորձեմ հստակ պարզաբանում ներկայացնել այս նուրբ թեմայի շուրջ, թե արդյոք ինչո՞ւ Մալթայում գտնվող թուրք աքսորյալներին բաց թողեցինք: Կարծում եմ, որ բոլորն էլ ինձ նման կվարվեին: Խորհրդարանի անդամները համոզված էին, որ մեկ անգլիացի գերին թուրքերով լի մի նավի արժեք ունի: Փոխանակումն էլ այս պատճառով իրականացվեց»:

Մալթայի աքսորյալների մեծ մասը Թուրքիայի Հանրապետությունում կարևոր պետական պաշտոնների նշանակ-

վեցին: Նրանց մեծ մասը 1934 թվականին «ազգանվան օրենքի» ժամանակ նոր ազգանուններ են վերցրել և վերացրել իրենց հետքերը: Սակայն այնուամենայնիվ հաջողվել է կազմել Մալթայի աքսորյալների ցուցակը, որոնք հետագայում բարձր պաշտոններ զբաղեցրեցին Թուրքիայի Հանրապետությունում:

Նրանք են՝

Աբդուլ Հալիբ Ռենդա – Աքսորի ընթացքում Բիթլիսի ու Հալեպի նահանգապետն էր, Թալեաթ փաշայի աներորդին էր և 1917 թվականին կարճ ժամանակ եղել է Ներքին գործերի նախարարության խորհրդական: Բիթլիսի ու Հալեպի հայերի կոտորածների պատասխանատու Աբդուլ Հալիբը Մալթայից վերադառնալուց հետո Չանքըրլի պատգամավորն էր, հետո էլ Իզմիրի նահանգապետը: 1924-1930թթ. աշխատել է ֆինանսների նախարարությունում, այնուհետ Ծովային նախարարի պաշտոնակատարն էր: 1935 թվականին էլ ընտրվում է Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի նախագահ և պաշտոնավարում մինչև 1946 թվականը: Հետո Հասան Սաքայի կառավարությունում զբաղեցնում է պետ-նախարարի պաշտոն:

Շյուքրու Քայա – Աքսորի ժամանակ գաղթականների հարցերի պատասխանատուն էր: Հալեպի ու Ադանայի նահանգներում տեղի ունեցած աքսորի պատասխանատու Շյուքրուն, Մալթայից փախչելուց հետո որոշ ժամանակ մնացել է Իտալիայում և Չեռմանիայում: Թուրքիա վերադառնալուց հետո ընդգրկվել է Լոզան մեկնող պատվիրակության մեջ: Այնուհետև Իզմիրի քաղաքապետն էր: 1923 թվականին դարձավ Մուղլայի պատգամավոր: 1924 թվականից մինչև Մուսթաֆա Քեմալի մահը (1938թ.) զբաղեցրել

է գյուղատնտեսության, արտաքին, ներքին գործերի նախարարների պաշտոնները:

Ռեֆեթ Բելե – Սամսունի ու շրջակայքի զինվորական կուսակալն էր և 1916-17 թթ. Սամսունի շրջանում գտնվող հույներին աքսորի ենթարկելու համար ուղարկվել է Մալթա: Հանրապետության շրջանում եղել է ներքին գործերի ու ազգային պաշտպանության նախարար:

Հասան Թահսին Ուզեր – Աքսորի ընթացքում Վանի և Էրզրումի նահանգապետն էր, հայերի կոտորածները ղեկավարելու պատճառով ուղարկվում է Մալթա: Վերադառնալուց հետո ընտրվում է պատգամավոր Իզմիրից, Ադանայից, Էրզրումից և Քոնյայից: 1935 թվականից մինչև մահը՝ 1939 թ. իշխող ժողովրդա-հանրապետական կուսակցության արտակարգ իրավիճակների բաժնի երրորդ գլխավոր վերահսկիչն էր:

Միթհաթ Շյուքրու Բլեդա – Երիտթուրքերի ժամանակ կրթության և լուսավորության նախարարն էր: Բլեդան, ով աքսորի ընթացքում նաև երիտթուրքերի կուսակցության գլխավոր քարտուղարն էր, Մալթայից վերադառնալուց հետո, մերժում է Մուսթաֆա Քեմալի՝ միասին աշխատելու առաջարկը, հաստատվում է Իզմիրում և զբաղվում առևտրով: Իսկ 1926 թվականին «Իզմիրի մահափորձը» անունով հայտնի դատավարության ժամանակ պատժի ենթարկվելուց և այնուհետև արդարացվելուց հետո կրկին Քեմալի առաջարկությամբ պատգամավոր է ընտրվում Սեբաստիայից: Մուսթաֆա Քեմալն անգամ իրեն երաշխիք էր տվել, որ եթե հնարավոր չլինի Սեբաստիայից պատգամավոր ընտրվել, ապա ինքը չեղյալ կհայտարարի ամբողջ

Սեբաստիայի ընտրությունները: Բլեդան մինչև 1950 թվականը 4 շրջան պատգամավոր է ընտրվել:

Հալիլ Մենթեշե – «Միություն և Առաջադիմություն» կուսակցության իշխանության ժամանակ եղել է խորհրդարանի նախագահ, այնուհետև ներքին գործերի, արդարադատության ու արտաքին գործերի նախարար: Հալիլը, ով աքսորի ու պատերազմի ժամանակ գործած մեղքերի պատճառով օսմանյան ղեկավարների կողմից անգլիացիներին էր հանձնվել, 1931 թվականին ընտրվել է պատգամավոր Իզմիրից և այդ գործը շարունակել է մինչև 1948 թվականը:

Ալի Ջենանի – Աքսորի ընթացքում Հալեպի պատգամավորն էր և Այնթափի հազարավոր հայերին աքսորի ենթարկման պատասխանատուն: Նա Մալթայից վերադառնալուց հետո պատգամավոր է եղել, իսկ 1924-26 թթ. աշխատել է առևտրի նախարար:

Ալի Չեթինքայա – «Հատուկ կամակերպության» անդամ, Աֆիոնի պատգամավոր, հանրապետության շրջանում եղել է Գերագույն դատարանի նախագահ և հասարակական հարցերի նախարար:

Աբա Գյունդուզ – Երիտթուրքական կուսակցության անդամ Հուսեյն Էնիս Ավնին հանրապետության շրջանում Աբա Գյունդուզ անունը վերցրեց: Նա 1932-46 թթ. եղել է Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովի պատգամավոր:

Սաբիթ Սադրոլու – Աքսորի ընթացքում Խարբերդի նահանգապետն էր և Դերսիմի շրջանի հայերի կոտորածների պատասխանատվությունը ստանձնելու պատճառով աք-

սորվել է Մալթա: Հանրապետական շրջանում եղել է պատգամավոր՝ Երզնկայի նահանգից:

Ահմեդ Մուամեր Ջանքարդեշ – «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կարկառուն անդամներից էր: Աքսորի ժամանակ Սեբաստիայի և Քոնիայի նահանգապետ Մուամերը արդեն հանրապետական իշխանությունների կողմից նախ նշանակվում է Սեբաստիայի նահանգապետ, իսկ այնուհետև ընտրվում նույն շրջանի պատգամավոր:

Ալի Մյունիֆ Եղենա – 1913-15 թթ. եղել է Օսմանյան կայսրության հասարակական հարցերի նախարար, 1915-16 թթ. Լիբանանի նահանգապետ, իսկ 1918 թ.՝ երիտթուրքական կուսակցության կոմիտեի անդամ: Մյունիֆը, ով Լիբանանում հայերի ու քրիստոնյաների դեմ իրականացված ոճրագործությունների համար աքսորվել էր Մալթա, հանրապետության հիմնադրումից հետո, սկզբում նշանակվում է Սեյհանի քաղաքապետ, իսկ հետո ընտրվում պատգամավոր՝ Սեյհանից և Մերսինից:

Մուսթաֆա Ռեշաթ Միմարոլու – 1915 թվականին Ստամբուլի քաղաքական ուստիկանության տնօրենն էր, 1917-18 թթ. Չանքըրդի և Բոլուի նահանգապետը: Ռեշաթը վերադառնալով Մալթայից հանրապետական Թուրքիայում նշանակվում է Թոքթաթի նահանգապետ, այնուհետև Ադանայի նահանգապետ, հետագայում ընտրվում է պատգամավոր՝ Իզմիրից: Ջրաղեցնում է նաև իշխող ժողովրդահանրապետական կուսակցության Ստամբուլի նահանգային կառույցի ղեկավարի պաշտոնը:

Այլ Իհսան Սաբիս – Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում օսմանյան բանակի կորպուսի հրամանատար. Մալթա է աքսորվել Վանի, Մոսուլի և Ուրմիայի կոտորածները փաստացի կազմակերպելու համար: Աքսորից վերադառնալուց հետո նշանակվում է արևմտյան ռազմաճակատի առաջին բանակի հրամանատար:

Սուլեյման Նեջմի Սելման – Աքսորի ժամանակ Սամսունի նահանգապետն էր և որպես այդ նահանգի հայերի կոտորածի պատասխանատու ուղարկվել է Մալթա: Թուրքիայի Հանրապետությունում ընտրվել է սկզբից Քասթամունուի, իսկ հետո Սամսունի պատգամավոր:

Ջուլֆու Թիգրալ – Օսմանյան շրջանում Դիարբեքիի պատգամավորն ու տեղի հայերի զանգվածային կոտորածների կազմակերպման կարևոր դերակատարներից էր: Հանրապետական շրջանում շարունակում է զբաղեցնել Դիարբեքիի պատգամավորի պաշտոնը: Ընդգրկված է եղել Լոզան գնացած պատվիրակության մեջ, որպես «քուրդ ներկայացուցիչ»:

Արիֆ Ֆելզի Փիրինչիօղլու – Արիֆը Օսմանյան շրջանում Դիարբեքիի պատգամավորն էր և իր այդ պաշտոնը շարունակեց նաև հանրապետական շրջանում:

Քարա Վասրֆ – Երիտթուրքական կուսակցության նշանավոր անդամներից, որը հետագայում մասնակցում է Մուսթաֆա Քեմալի գլխավորած ազգային շարժմանը, իսկ հետո դառնում Սեբաստիայի պատգամավոր: Սակայն 1926 թ. Մուսթաֆա Քեմալին դեմ մահափորձ կազմակեր-

պելու մեղադրանքով դատապարտվում և ենթարկվում է մահապատժի:

Իսմայիլ Ջանբուլաթ – Երիտթուրքերի շրջանում եղել է անվտանգության գլխավոր տնօրեն, այնուհետև քաղաքային ոստիկանության պետ, ներքին գործերի նախարար: Մալթայից հետո Թուրքիայի խորհրդարանի պատգամավոր էր, սակայն կրկին 1926 թ. «Իզմիրի մահափորձի» գործի շրջանակներում ձերբակալվում է և ենթարկվում մահապատժի:

Ֆազլի Բերքի Թումթուրք – Հայերի տեղահանման ժամանակ Չանքըրըղի պատգամավորն էր և որպես Սեբաստիայի նահանգապետի տեղակալ կարևոր դեր է խաղացել հայերի կոտորածի ժամանակ, ինչի պատճառով էլ ուղարկվել է Մալթա: Արդեն հանրապետական շրջանում «Կարմիր կիսալուսնի» կազմակերպության ղեկավարման խորհրդի անդամ էր:

Մուսա Հիլմի Դեմոքան – Աքսորի ժամանակ եղել է Քըրչեհիի նահանգապետ և հայերի նկատմամբ իրականացրած հանցանքների պատճառով աքսորվել է Մալթա: Հենց Մալթայի աքսորավայրում գտնվելու ժամանակ էլ Մուսա Հիլմին ընտրվում է Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովի պատգամավոր:

Իլյաս Սամի – Օսմանյան շրջանում Մուշի պատգամավոր Հաջի Իլյաս Սամին Մալթայից վերադառնալուց հետո կրկին ընտրվում է Մուշի և Բիթլիսի պատգամավոր:

Վելի Նեջդեթ Սյունըրթայ – Դիարբեքիի հայերի դեմ իրականացված ոճրագործությունների պատասխանատու

վությունը ստանձնած և Մալթա ուղարկված Վելին այն եզակի գործիչներից էր, ով վերադառնալուց հետո պետական պաշտոնի չնշանակվեց: Նա զբաղվում էր առևտրային հարցերով և 1937 թ. դառնում է Անկարայի Առևտրային պալատի նախագահ:

Մեհմեթ Էջգաջըբաշը – Երզնկայի հայտնի ընտանիքներից մեկի ներկայացուցիչ, երիտթուրքական կուսակցության անդամ, մայրո Մեհմեթը՝ որպես Երզնկայի հայերի աքսորի և սպանությունների պատասխանատու ուղարկվել է Մալթա: Հանրապետության շրջանում հիմնել է շատ հայտնի «Էջգաջըբաշը» ֆիրման:

Քարա Քեմալ – Երիտթուրքական կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեի անդամ, պարենամթերքի ու արդյունաբերության նախարար Քեմալը, Մալթայից վերադառնալուց հետո փորձում է «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությանը նոր շունչ հաղորդել: 1926 թ. «Իզմիրի մահափորձի» դատի ժամանակ հեռակա դատապարտվում է մահապատժի: Հասկանալով, որ ձերբակալվելու է՝ ինքնասպան է լինում կամ սպանվում է:

Չմոռանանք նաև, որ Մալթայի աքսորյալների մեջ գտնվող Յաքուբ Շեֆքի (Սուբաշը), Ջեմալ (Մերսինլի) փաշայի, Ջեվաթ (Չոբանլը) փաշայի, Էսաթ (Ըշըք) փաշայի, Ջիա Գյոքալփի, Հուսեյն Ջահիդի (Յալչըն), Ալի Ֆեթիհի (Օքյար), Հուսեյն Ռաուֆի (Օրբայ), Ահմեդ Ազակի (Աղա Օղլու) նման «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կարկառուն ներկայացուցիչներին Թուրքիայի Հանրապետությունում շնորհվել է նախարարի, պատգամավորի, վարչապետի, գեներալի պաշտոններ: Անշուշտ կային նաև հայերի

աքսորի ու պատերազմի հարյուրավոր այլ մեղավորներ, ովքեր Մալթա չէին աքսորվել: Նրանք էլ չդատապարտվեցին և Թուրքիայի Հանրապետությունում կարևոր պաշտոններ զբաղեցրին: Ժամանակի ընթացքում այս անձանց երեխաներից, թոռներից շատերն էլ պետական կարևոր պաշտոններ զբաղեցրին:

Երիտթուրքերի գաղափարախոսությունը հասել է մինչև մեր օրերը: Ահա այս շարունակականության, որը կարող ենք կոչել հանցակցություն, պատճառով չնայած ուղիղ 95 տարի է անցել, բայց հնարավորություն չի ստեղծվում բացահայտել 1915 թվականի հայերի աքսորի (որն էլ կարող էք ցեղասպանություն որակել) իրականությունը:

Թուրքերենից թարգմանությունը՝ (Սուսաննա Գալստյանի)

ՄԻԹԵ ՊԱՐՏԱՎՈՐ ԵՆՔ ՊԱՇՏՊԱՆԵԼ ԻԹԹԻՀԱԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ¹⁸

Ումիթ Քարդաշ¹⁹

Լեհաստանաբնակ հրեա փաստաբան Ռաֆայել Լեմկինը 1948 թ. ՄԱԿ-ի Ցեղասպանության (որը որակվեց որպես մարդկության դեմ հանցագործություն) կանխման և դատապարտման համաձայնագիրն առաջարկող և այս հարցում ակտիվ նախաձեռնություններ իրականացնող փաստաբան էր: Հայ երիտասարդի կողմից Բեռլինում՝ 1921թ. Թալեաթ փաշայի սպանության հայցով հետաքրքրվող Լեմկինն անմիջապես սկսել էր այդ դատական գործից կազմել փաստաթուղթ՝ Օսմանյան կայսրությունում բնակվողների վերաբերյալ: Լեմկինին խորապես ցնցել էր այն, որ հայցը քննարկելու ընթացքում տեղեկացել էր, որ չկա որևէ միջազգային իրավական օրենք, որի հիման վրա հնարավոր կլիներ մեղադրանք առաջարկել Թալեաթ փաշային իր գործողությունների համար: 1843-1915 թվականների ընթացքում Օսմանյան կառավարության կողմից հայերի նկատմամբ իրականացված ճնշումների շղթան ազդեցություն ունեցավ Լեմկինի՝ բարբարոսական մեղք անվանած ցեղասպանություն հասկացության սահմանման համար:

1843-1908 թթ.

1843 թ. Բեդիրհան բեյը ղեկավարում էր քրդերին, որոնց հանձնարարված էր սպանդի ենթարկել Հաքյարի նահանգում բնակվող հայերին ու նեստորականներին, որոնք ավելի հոծ թիվ էին կազմում: Բեդիրհանը համոզելով լեռներ փախած հայերին ու նեստորականներին՝ հավաքում է նրանց մոտ եղած զենքերն ու կոտորում վերջիններիս: Մեծ թվով կանայք ու երեխաներ վաճառվում են որպես ստրուկ: Հայտնի է, որ այս կոտորածի ժամանակ ամենաքիչը 10.000 հայ և նեստորական է սպանվել: 1877 թվականին ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով Հայաստանը կրկին վերածվում է ռազմադաշտի: Այդ ժամանակ Բայազետում օսմանյան զինվորները, քրդերն ու չերքեզները, որոնք կոչ էին անում. «կոտորել անհավատներին», սրի քաշեցին 165 քրիստոնյա ընտանիքների՝ այդ թվում նաև կանանց ու երեխաների: 1892 թվականին սուլթան Աբդուլ Համիդը Ստամբուլ է կանչում քրդական ցեղախմբերի ղեկավարներին և տալով զինվորական տիտղոս, համազգեստ ու զենք՝ ստեղծում է «Համիդիե» հեծելազորային զնդերը: Այսպիսով, Աբդուլ Համիդը կայսրությունում բնակվող մի էթնիկ-կրոնական խմբին լարում է մեկ այլ էթնիկ-կրոնական խմբի դեմ՝ ըստ կրոնական պատկանելության: 1894 թ. սեպտեմբերին Սասունի կոտորածով հայերի նկատմամբ իրականացված բռնություններն իրենց գագաթնակետին հասան: Աբդուլ Համիդը խռովարար հայտարարեց այն հայերին, որոնք սկսել էին դիմադրել և հրամայեց ոչնչացնել նրանց:

¹⁸ Zaman, 27, 04, 2010.

¹⁹ Թուրք հետազոտող, հասարակական գործիչ:

1908-1914 թթ.

Եվրոպան և Ամերիկան ամեն տեսակ աջակցություն էին ցույց տալիս սահմանադրության ձգտող երիտթուրքերին: Հայերն էլ, աջակցելով և ուրախությամբ դիմավորելով «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության գլխավորած կառավարությանը՝ հավատացին հավասարության, ազատության և եղբայրության լուզումներին: Երկրորդ Սահմանադրությունը դիտվում էր որպես հավասարություն ստեղծելու երաշխիք՝ ամեն ռասայի ու կրոնի ժողովուրդների միջև: Սակայն 1909 թվականի ապրիլին կրկին մուսուլմանների կողմից քրիստոնյաների կոտորած է սկսվում: 1909 թ. Ադանայի կոտորածից հետո մինչև 1913 թ. համարվում է լավ ժամանակաշրջան. «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը հարաբերություններ էր զարգացնում «Հայ հեղափոխական դաշնակցություն» կուսակցության հետ: Առաջին Բալկանյան պատերազմում կրած պարտությունից հետո «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը սկսեց իրականացնել բնակչության ոչնչացման և տեղահանման քաղաքականություն՝ ծրագրված էթնիկ գտման ճանապարհով:

1915-1916 թթ.-ի տեղահանումներ

1915 թվականին սկսած տեղահանումները նախկինում իրականացվածներից շատ տարբեր էին. ծրագիրը տարածվում էր ոչ միայն հայերի, այլև Արևելյան Անատոլիայի բոլոր քրիստոնյաների վրա: Իշխանությունները լրջորեն չէին մտածել տեղահանվածների վերաբնակեցման մասին, որովհետև նախ բնակեցնելու պայմանները բավարար չէին և նախատեսված վայրեր հասնողների թիվն էր քիչ: Տեղահանվածները շատերը սպանվել էին իրենց բնակավայրերում կամ էլ անմիջապես աքսորի ճանապարհներին: Քանի որ սպանվածների մեծամասնությունը տղամարդիկ էին, ուստի տարագրվում էին հիմնականում կանայք ու երեխաները: Աքսորյալների քարավանները շարունակ հարձակումների էին ենթարկվում, կանանց հանդեպ կիրառվում էին բռնություններ, իսկ երեխաներին փախցնում էին: Նահանգների ղեկավարները ոչ մի միջոց չէին ձեռնարկել աքսորվածներին սննդով, ջրով և կացարանով ապահովելու համար: Հակառակը՝ բարձրաստիճան պաշտոնյաներն ու տեղական գործիչները կազմակերպում էին հատուկ ջոկատներ, որոնք թալանում էին աքսորյալների ունեցվածքը: Քանի որ հայերը բարձր մշակույթի և քաղաքակրթության կրող էին, ուստի նրանց նկատմամբ իրականացված այս բռնությունը աշխարհի աչքին էլ ավելի սարսափելի էր դարձել:

Եզրակացություն և առաջարկներ

Վերը նշվածներն անկասկած չեն կարող արտահայտել տեղի ունեցածների ամբողջ ծավալն ու ծանրությունը: Այդ ամենը ապացուցող տվյալներ են պահպանվել ժամանակի եվրոպական մամուլում, Օսմանյան կայսրության դաշնակիցների՝ Գերմանիայի ու Ավստրիայի, ինչպես նաև Անգլիայի պաշտոնական փաստաթղթերում, Օսմանյան Գերագույն դատարանի արձանագրություններում, դիվանագետների և միսիոներների զեկույցներում, վերապրողների հուշերում: Չնայած, որ հայերի տարբեր խմբեր հանուն իրավական պահանջների կամ արտաքին ուժերի հետ համագործակցաբար ապստամբում էին, սակայն ոչինչ չի կարող արդարացնել այս մարդկային ողբերգությունը: Բռնությունն ու կոտորածը անհամատեղելի են մարդկության հետ:

Իրականությունը թաքցնելու և մերժելու մոլուցքը հիվանդացնում և փչացնում է պետությանն ու հասարակությանը: Անհրաժեշտ է ջանքեր գործադրել, որպեսզի Թուրքիայի քաղաքական գործիչները, գիտնականները, լրագրողները առերեսվեն իրականության հետ: Առերեսումն իրականության հետ նշանակում է ազատ լինել: Մեզ պատիվ չի բերում որպես մեր նախնիներ ընդունել և պաշտպանել այն մարդկանց ովքեր մարդկային տառապանքների պատճառ են եղել: Աբդուլ Համիդի, երիտթուրք առաջնորդների ու նրանց հետ կապված խմբերի, զինյալների և ավազակների գործողությունները հովանավորելն ու պաշտպանելը ո՛չ մարդկային է, և ո՛չ էլ բարոյական: Թուրքիան պետք է հայտարարի ողջ աշխարհին, որ ընդունում է ճնշումների և սպանությունների փաստը, պաշտպանում է ամենաբարձր մարդկային արժեքները՝ ճշտարտությունն ու արդարությունը և դատապարտում է անցյալում այս ամենը իրականացնողների մտայնությունն ու գործողությունները: Հայաստանի հետ սահմանը պետք է բացվի առանց որևէ նախապայմանի: Նվազեցնելով հայերի ցավերը և ազատվելով սեփական վախից, կոմպլեքսավորվածությունից ու մտահոգություններից՝ Թուրքիան ավելի անկախ է դառնալու:

Թուրքերենից թարգմանությունը՝ (Ամայա Պետրոսյանի)

ԱՆԱՏՈՒԹՅՈՒՄ ՄԻ ՌԻՎԱԿԱՆ Է ՊՏՏՎՈՒՄ²⁰

Թուրքա էրեն²¹

*Բոլոր նրանց, ովքեր հարց են տալիս
«ինչո՞ւ ենք մենք ներողություն խնդրում»:
Բավական չէ, որ ներողություն խնդրեք,
պետք է ծնկաչոք լացեք...*

Մենք դեռ փոքր էինք, երբ հայրս ընտանեկան հավաքույթներին բոլորին հավաքում էր իր շուրջը և պատմում: Ուրվականների պատմություն էր դա: Հայրս որպես սպա առաջին անգամ նշանակվել էր Յոզղաթի Բողազլույան գավառակում: Պատմում էր, որ ինքը ծառայում էր կառավարական տանը և գիշերներն էլ մեն մենակ հերթապահում էր այդ հին ու տխուր շենքում: Հենց առաջին օրերից ականջին զանազան պատմություններ և ասեկոսեններ էին հասել: Սկզբում կասկած է առաջացել, որ զինվորները այս ամենը իրեն վախեցնելու նպատակով են պատմում: Իբր թե, իրենից առաջ այստեղ ծառայող սպան կորցրել էր իր հոգեկան հավասարակշռությունը: Հայրս հետևյալ կերպ էր պատմում իր ապրածները: Բոլորին հայտնի էր, որ այնտեղ

²⁰ <http://www.hyetert.com/yazi3.asp?Id=371&DiId=1>

²¹ Հողվածի հեղինակը՝ Թուրքա էրենը, երիտասարդ թուրք մտավորական է: Նա ծնվել է զինվորականի ընտանիքում: Պապը, ինչպես նաև հայրը եղել են թուրքական բանակի սպաներ:

1915 թվականին հայերի մեծ կոտորած էր իրականացվել: Կառավարական շենքի նկուղը ամբողջությամբ հողով էր լցված և ըստ պատմածների, սպանված հայերը իբր թե այստեղ էին թաղված: Եվ պատմածների համաձայն այդ շենքում տարօրինակ բաներ էին կատարվում: Օրինակ, մի սենյակ, որտեղ սեղանն ու աթոռները գիշերը դասավորված էին թողնում, առավոտյան գտնում էին ցաք ու ցրիվ վիճակում: Կամ էլ շենքի երկաթե դուռը, որ 10 զինվորներ միասին դժվարությամբ էին բացում ու փակում, գիշերվա ընթացքում մեծ աղմուկով ինքնուրույն բացվում ու փակվում էր: Հայրս, երբ մի գիշեր իր սենյակում մենակ նստած է եղել, լսել է, թե ինչպես են ինչ որ մարդիկ մեծ աղմուկով իջնում ու բարձրանում իր սենյակ տանող աստիճաններով: Վերցրել է ատրճանակը, հասել դռան մոտ և հարցրել. «Ո՞վ կա այնտեղ»: Ըստ ծայների, աստիճաններով բարձրացողը պետք է անմիջապես դռան ետևում գտնվեր: Ատրճանակը ձեռքին, հայրս լուռ լսել է, սակայն երբ դուռը բացել է, այնտեղ ոչ ոք չի եղել:

Ահա այսպիսի պատմություններ էր պատմում մեզ: Այս-բանն են հիշում: Ասում են, որ այն շենքի տեղը այսօր զբոսայգի է: Հիշում են, թե ինչպես էի այն ժամանակ վախենում: Ովքե՞ր էին այս հայերը: Ուրվակա՞ն էին, ի՞նչ էին: Շատ խորհրդավոր մի վերաբերմունք էր ստեղծվել նրանց հանդեպ: Երբ խոսք էր բացվում նրանց մասին, տարօրինակ մի մթնոլորտ էր ձևավորվում: Կարծես, պատմության հերոսներ լինեին, երևակայական էակներ, կար ժամանակ, երբ գտնվում էին այստեղ, իսկ այժմ չկային, արդյոք իսկապես ուրվակա՞ն էին կամ այլնորակայի՞ններ: Հայերի կոտորածի վերաբերյալ առաջին անգամ այսպես էի լսել և անցած տարիներին այս խնդրի շուրջ զարգացող հետաքրքրությունս այսպես էր սկսվել: Վերստին հիշեցի այդ պատմությունը, երբ Թուրքիայի վարչապետ Զիլլերը հայ-

տարարեց. «Բուլոս էլ Բողազլըյանի գավառապետ Քեմալ բեյ ենք»: Մեկ էլ, երբ երգենեքոնի անդամները, որոնք հետագայում ձերբակալվեցին «Քեմալ բեյի քայլարշավներ» էին կազմակերպում: Այո, «ես անմեղ եմ» ասում էր Քեմալ բեյը: Նա իսկապես էլ որոշ տեսանկյունից անմեղ էր, քանի որ ընդամենը կատարել էր կենտրոնից եկած հրամանները: Սակայն հայտնի են նաև գավառապետեր, որոնք՝ մերժելով կատարել նման հրամանները՝ հատուցել են իրենց կյանքով:

Հետաքրքիրն այն է, որ ամեն տեղ էլ բանավոր նման պատմություններ են պատմվում: Մարդիկ հիշում են, թե ինչեր են կատարվել, հասարակության ենթագիտակցությունը գիտի տեղի ունեցածների մասին: Հայերին մորթել ու այս չորացած գետի հունն են գցել, կամ էլ հայերին այս քարանձավում են խեղդել, կամ էլ հայերին այս հորի մեջ են լցրել և նման անթիվ պատմություններ: Իրականում, երբ հարց տրվի, անգամ սարերն ու ձորերն են աղաղակելու այս կոտորածի մասին: Այո, Անատոլիայում մի ուրվական է պատմվում: Եվ այս ուրվականը ամեն տեղ իրեն զգացնել է տալիս: Յոզղաթից Մարաշ, Ուրֆայից Թոքթաթ, Դիարբեքի-րից Տրապիզոն, Ադանայից Բիթլիս, Մուշից երգրում. Սեբաստիայից Սամսուն ամենուրեք և ամեն տեղ իրեն զգացնել է տալիս:

Այս տխուր ներուժը, կոտորված մարդկանց ներկայությունը ամեն տեղ կարող եք զգալ: Ամայացած մի գյուղում, ավերակ մի եկեղեցում, քարի վրայի մի փորագրությունում, կոտորված մի խաչքարի բեկորում: Անատոլիայի հարազատ գավակների նախկինում ապրած այս հողերում ձեր ականջին մի եղանակ է գալիս, մի պահ լսում եք նրանց զվարթ քրքիջը, տեսնում դաշտերում նրանց աշխատանքը, եկեղեցի են գնում, հարսանիք են անում, ձեր ականջին է հասնում նորածնի լացը, այնպես պարզ. մեզ նման մի ժողովուրդ է

ապրում ձեր առջև, շնչում է, թուխ, սևուկ, կարճիկ, մեզ նման, քեզ նման, ինձ նման, իր բոլոր հոգսերով, մտահոգություններով, ցավերով, տխրությունով, ուրախությունով, վշտով, ձայները հնչում են երկնականարում, հետքերը չեն ջնջվում, որքան էլ որ փորձ արվի ջնջել, չի վերանում:

Սա Անատոլիայի արյունահոսող վերքն է: Եվ արդեն ուշացել ենք այս վերքի արյունահոսությունը կանգնեցնելու գործում: Մեր մտավորականները շատ պատվավոր մի գործ ձեռնարկեցին, երբ սկսեցին «ներողություն ենք խնդրում հայերից» ակցիան: Պատմությունը նրանց հիշելու է գնահատանքով և երախտագիտությամբ: Եվ այս ներողության արշավը միգրացե այդ անհանգիստ հոգիներին մի քիչ հանգիստ կպարգևի: Անկասկած, Անատոլիայում միայն հայերը չեն ենթարկվել ցեղասպանության: Չի կարելի մոռանալ նաեւ պոնտացի հույներին, էգեականի հույներին, ասորիներին, եգիպտացիներին և քրդերին: Իրականում, բնաջրնջվածները Անատոլիայի բնիկ ժողովուրդներն են, ջնջվածը Անատոլիայի հազարամյակների մշակույթն է: Այսինքն, դեռ այնքան շատ բան կա, որի համար այս պետությունը պետք է ներողություն խնդրի: Հայկական, պոնտական, ասորական կոտորածներից հետո Քոչգիրի, Չիլանի, Դերսիմի կոտորածներից մինչև ունեցվածքի հարկը և 1955 թ. սեպտեմբերի 6-7-ի դեպքերը, Քահրամանմարաշը, սեպտեմբերի 12-ի հեղաշրջումը, Դիարբեքի բանտի անմարդկային իրողությունները և Սեբաստիան...

Իհարկե, այս ներողություն խնդրելու արշավը անմիջապես ուժեղ հակազդեցություն առաջացրեց: Ասում են, որ այս մտավորականները «սուտ մտավորականներ» են և կարող են վնասել Թուրքիային: Այո, իրականում իրենց միակ վախը և միակ մտահոգությունը սա է, որովհետև իրականությունը նրանց մազաչափ էլ չի հետաքրքրում: Մինչդեռ մտավորականը հասարակության խիղճն է և խիղ-

ճը հակված է նախ և առաջ ինքն իրեն հարցաքննելու: Մտավորականի միակ հետաքրքրությունը իրականությունն է: Սակայն մյուսներին հետաքրքրող միակ բանը այն է, թե արդյո՞ք որևէ վնաս չի հասցվի իրենց շահերին:

Ի՞նչ կլինի, եթե հատուցում պահանջեն: Ընկերներ, մի՞թե դուք չեք, որ հաճախ օգտագործում եք «արդարության կտրած մատը չի ցավի» արտահայտությունը: Եթե դու մի ժողովրդի հասցրել ես բնաջնջման աստիճանի, հափշտակել նրա ողջ ունեցվածքը և այդ միջոցով ստեղծել քո ազգային բուրժուազիան, իհարկե դրան որևէ հատուցում պիտի լինի: Անշուշտ դու պարտավոր ես այն վճարելու: Այս մեղքից մաքրվելու, մարդկային ցեղի ընտանիքում պատվավոր տեղ գրավելու համար անշուշտ պիտի դա անես: Գերմանիան էլ չարե՞ց: Ուրիշ բազմաթիվ երկրներ էլ չարեցի՞ն: Իրենց մեղքը չխոստովանեցի՞ն: Ներողություն չխնդրեցի՞ն: Հատուցում չվճարեցի՞ն:

Իսկ եթե հող պահանջե՞ն: Ահա և ամենամեծ վախը, ֆոբիան: Մենք մեզ այնպիսի թաբուների ենք դատապարտել, որ ազատ միտքը երբեք չի ծաղկելու այս երկրում: Ասենք թե պարզապես խորհրդանշական առումով Անին կամ Արարատը տաս, ի՞նչ ես կորցնելու: Դու չե՞ս կարող այդ բանը անել որպես ժեստ: Այդքա՞ն էլ ինքնավստահություն չունե՞ս: Ո՛չ, երբ նրանք Արարատ սարից մի հատիկ քար են խնդրում՝ էջմիածնի տաճարի հիմքում զետեղելու համար, դա չափազանց շատ ես համարում, վա-խենում ես նույնիսկ մի հատիկ քար տալուց: Խաղաղության համար մի քարի կտորը չափազանց շա՞տ է: Ո՛չ, խաղաղության համար կարելի է ամեն ինչ անել, իսկ դու այդ բանը չկարողացար հասկանալ, քանի որ խաղաղության մշակույթը քո մեջ երբեք տեղ չէր ունեցել: Դու միշտ օրհնեցիր, վեհացրիր պատերազմը: Հողը պատերազմով են վերցնում: Ճիշտ է, քանի որ, դու երբեք չունեցար որևէ

մի հող, որը առանց պատերազմի վերցրած լինեիր: Երբևիցե չունեցար գեթ մի քաղաք, որը դու հիմնած լինեիր: Միգուցե հայերին մեղադրում ես, որ իրենց հայրենիքը չկարողացան բավականաչափ պաշտպանել: Միգուցե չինացիների նման մի մեծ պատ պետք է կառուցեին: Դու Քրիստոսի ուսմունքն էլ երբեք չլսեցիր: Եթե քո քրիստոնյա եղբայրներիդ հարցնեիր, նրանք քեզ կասեին: Դու Մկառնայի՞ն էլ երբեք չես լսել, ափսոս:

Ասում են, թե ինչի՞ մենք ներողություն խնդրենք, թող նրանք ներողություն խնդրեն: Խիղճ ունեցեք: Ահագին մի ժողովրդի եք ոչնչացրել, հայրենիքից քշել եք, ներողություն խնդրելը բավական չէ. դուք պետք է ծնկի գաք ու լացեք: Ճիշտ այնպես, ինչպես դա արեց Չերմանիայի կանցլերը Աուշվիցում: Մեծը դուք եք, ուժեղը դուք եք, վնաս տվողն էլ եք դուք: Սակայն տուժածի դեր խաղալն էլ բոլորից լավ դուք գիտեք: Լինելով հսկա մի կայսրություն, դարեր շարունակ տարբեր ժողովրդներ ձեր լծի տակ պահելով հանդերձ, չգիտես ինչպես որպես տուժած կողմ միշտ էլ դուք հանդիսացաք և 80 տարի շարունակ այս պատմությունով սնվեցիք: Չե՞ք հասկանում, որ մեծահոգություն անող, ժեստ անող, առաջին քայլը նետող կողմը դուք պիտի լինեք: Իսկ ի՞նչ արժեք կունենար ուրիշ մոտեցումը: Սա ձեզ համար էլ մի քիչ անհեթեթ չի՞ թվում: Մի կողմից ուժաբեկված, մեղացած մանուկի պես պահվածքով, զգացական առումով կործանված, անգամ հոգեկան հավասարակշռությունը կորցրած, պատմության մեջ խրված, իր հազարամյա հայրենիքի կորուստի հետ դեռ չհաշտված, աշխարհի չորս կողմը ցրված, տրավմայի ենթարկված մի ժողովուրդ, իսկ մյուս կողմում ուժեղ, հարուստ, բարգավաճ մի Թուրքիա, եղբայր, ո՞վ պիտի առաջին քայլը անի: Ո՞վ: Ո՞վ է այս ցավը տանում և հավիտյան պիտի տանի, դո՞ւք թե նրանք:

Ասում են, հայերը հայրենիքին դավաճանել էին և նրանց տեղահանելը ճիշտ էր: Նախ պետք է հարցնել, թե ո՞ր հայրենիքին: Ոչ մեկը պարտավոր չէր ապրել Օսմանյան տիրապետության ներքո, նամանավանդ փտած, նեխած մի կայսրության տիրապետության ներքո: Միթե կարելի՞ է ազգային կամ քաղաքական պայքարի մեջ գտնվող խմբերը պատրվակ համարելով՝ արդարացնել մի ամբողջ ժողովրդի ոչնչացումը:

Ցույցեր, բողոքներ, կարճ ասած ազգի պայքարը հանուն իր իրավունքների մի՞թե բավական պատճառ է նրան ամբողջությամբ ոչնչացնելու համար: Սա նման է այն բանին, որ այսօր Քրդական բանվորական կուսակցության պատրվակով փորձում են ամբողջ քուրդ ժողովուրդին վերացնել: Սակայն ոչ մի բան էլ չի փոխվում, չէ՞: Այսօր նույն կերպ քրդերի ազգային, մշակութային պահանջները փորձում են ճնշել ուժի միջոցով, միլիոնավոր մարդկանց և միլիարդներով դոլարների գնով: Եվ ես շատ լավ գիտեմ, որ կան բազմաթիվ մարդիկ, որոնց մտքով առանց վարանելու անցնում է՝ քրդերին էլ տեղահանել, եթե այն ժամանակվա պայմանները լինեին և հաղորդակցությունը այսօր այսքան զարգացած չլինեք:

Ընթրստների՝ հարկ չվճարելու կամ բանակում չծառայելու (քանզի ծառայողների գլխին եկածները հայտնի են բոլորիս) և նման զանազան ընթրստության դեպքերը ինչպե՞ս կարելի է համեմատել պետության կողմից պետական ուժերի և հնարավորությունների միջոցով իրականացրած մի ցեղասպանության հետ, որը կատարվեց իր իսկ քաղաքացու դեմ:

Այստեղ տեղի է ունենում շատ էական մի խաբեություն: Իբր թե հայերը 1890-ականներին, հիմնելով Ղազնակցություն և Հնչակյան հեղափոխական կազմակերպությունները՝ երկրով մեկ ահաբեկչություն են կազմակերպել և

անգամ մահափորձ են իրականացրել սուլթանի դեմ: Թուրքական թեզերում այդ փաստարկը հաճախակի է օգտագործվում: Սա իրականության խեղաթյուրում է: Այդ օրերին, ո՞ր կազմակերպությունը Աբդուլ Համիդի դեմ չէր պայքարում, այդ թվում երիտթուրքերը: «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը չէ՞ր, որ էնվեր փաշայի գլխավորությամբ ըմբոստանալով, լեռներում ապաստանած, մեկը մյուսի ետևից օսմանյան փաշաներին էր սպանում: Եվ նույնիսկ դաշինք չէի՞ն կնքել դաշնակների հետ: Այժմ կարելի է հարց տալ, եթե երիտթուրքերը դաշնակների հետ դաշինք էին կնքել, ինչո՞ւ տեղի ունեցավ այս ցեղասպանությունը: Այդ բանը պետք է «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության թուրք-թուրանական գաղափարախոսներին հարցնել: Նախ և առաջ դա շահադիտական համագործակցություն էր: Երիտթուրքերը շատ լավ օգտվեցին այն հանգամանքից, որ դաշնակները համարյա բոլոր քաղաքներում արտակարգ կազմակերպված էին: Երիտթուրքերն իրենց իսկական նպատակն արդեն ցուցադրել էին 1909 թվականի Ադանայի դեպքերի ժամանակ: Հակառակ բազմաթիվ իրադարձությունների, որոնք կարող էին հարաբերությունների խզման պատճառ հանդիսանալ, դաշնակները դեռ իրենց հույսը չէին կտրել: Սակայն Բալկանների կորստից հետո Անատոլիան թուրքերի համար հայրենիք դարձնելու, թուրքերի համար տեղ բացելու ծրագիրը վաղուց օրակարգում էր: Այս ծրագրի մեջ Անատոլիայի քրիստոնյաները չէին կարող տեղ ունենալ, այս վնասակար մակաբույծները պետք է որ արանքից մաքրվեին ու Միջին Ասիայի կապը ամբողջանար: Միայն թուրքերից և մուսուլմաններից կազմված մի կայսրություն:

Այլ կերպ չէ՞ր կարելի այս հարցը լուծել: Չէ՞ր կարելի հայերի հետ բանակցությունների սեղան նստել, ինքնա-

վարություն տալ: Ի՞նչ կլիներ, եթե մի ժեստ արվեր ու այդ տարածքը ամրագրվեր որպես պատմական Հայաստան: Եվ կլինեի՞ն այս բոլոր կոտորածները: Ի՞նչ կլիներ, եթե «Արմենիա» կոչվող այս տարածքում հայերը, թուրքերը և քրդերը շարունակեին խաղաղ ապրել: Մի՞թե մուսուլմանները չէին ունենալու իրենց բոլոր իրավունքները, անշուշտ՝ ունենալու էին: Ո՛չ, սա ուժի և իշխանության կռիվ էր, իսկ ուժն ու իշխանությունը երբեք չէր կարելի քրիստոնյաներին գիջել: Թուրքերի մոտ միշտ էլ եղել է այսպիսի մի տրամաբանություն, եթե ցանկանում ես, ուրեմն արյունով պետք է վերցնես: «Երկիրը հայրենիք է այն դեպքում, եթե հանուն նրա մահացող կա»: Ահա ձեզ արյուն և արցունք:

Ասում են, թե պատերազմում նույնչափ էլ թուրք է մահացել, իսկ նրանց համար ո՞վ է ներողություն խնդրելու: Նախ, պետք չէ մոռանալ, որ պատերազմ սկսող կողմը Թուրքիան էր և պատերազմի մտավ հանուն իր ծավալապաշտական նկրտումների, հարձակվելով ուղղակի Ռուսաստանի վրա: Այսինքն, մի՞թե Գերմանիայի ներողության համար արգելք հանդիսացան Գերմանիայի բոլոր քաղաքների ռմբակոծումը, որի արդյունքում քաղաքացիական բնակչությունը կորուստ կրեց, գերմանացի փոքրամասնության կրած տանջանքները Լեհաստանում, Չեխոսլովակիայում, Հունգարիայում, նրանց՝ որպես համագործակիցների կոտորածի ենթարկելը, կանանց բռնաբարությունը ռուս զինվորների կողմից երբ գերմանացիները նահանջեցին այդ տարածքներից:

Ոչ մեկի համար գաղտնիք չէ, որ կան հայեր, որոնք լի են ատելությամբ, կամ եթե կարողանային մի հնար գտնել, ապա կօգտագործեին բոլոր թուրքերին վերացնելու համար: Էականը պարզելն է, թե ինչպե՞ս է նման ատելությունը առաջանում: Եվ եթե վաղուց ներողություն խնդրեինք, այս ատելությունը կհասնե՞ր նման ծավալների:

Կարծում եմ, որ չէր հասնի: Վստահ եմ, որ եթե դու քո գիրկդ բացելով ներողություն խնդրեիր, հակառակ այդ չափ ատելության, նրանք մեղմանալու էին և մի քայլ էին անելու դեպի քեզ, որովհետեւ սա է թելադրում մարդկային բնությունը: Նրանց այս ատելությունը սնվում է այն նախապաշարումից, թե թուրքերը մարդ չեն դառնա: Մտածում եմ, որ թուրքերը գոռոզ, համառ, իրենց միշտ իրավացի համարող և ամեն ինչում իրավունք պահանջող, ծավալապաշտ, բռնացող և հալածող մի ժողովուրդ են, որի պատճառով բոլորովին կորցրել են հույսը նրանց նկատմամբ:

Փաստարկներից մեկն էլ այն է, որ քրիստոնյա փոքրամասնությունները Թուրքիայի գրավման ժամանակ թշնամիներին զրկաբաց են ընդունել, նրանց ծաղիկներով են դիմավորել: Իսկ ինչո՞ւ ոչ: Քրիստոնյա եղբայրները եկել էին ազատագրելու նրանց: Իսկ ի՞նչ պետք է անեին: Ապա մի մտածեք, թե ինչպե՞ս կդիմավորեին Կոստվոյում թուրքական ազատարար բանակին: Կամ էլ, թուրքմենները ինչպե՞ս կդիմավորեին թուրքական բանակը, եթե վերջինս Քերկուկ մտներ: Ինչո՞ւ ենք միշտ միակողմանի դատում:

Ոչ մի քրիստոնյա ազգ չի ցանկանա որևէ մուսուլման պետության լծի տակ ապրել: Ինչ եք կարծում, կկատարվե՞ր այս ամենը, եթե այս երկիրը 1908-ի հեղափոխությունից հետո ժողովրդավարական դառնար: Մուսուլմանները երբեք չիրաժարվեցին իշխող դասակարգ լինելու հավակնությունից: Պարտավորված մի շարք բարեփոխումներ կրում էին ցուցադրական բնույթ: Ադանայի մեծ կոտորածը ինչո՞ւ եղավ, ձեր կարծիքով: Կարծում եք, մուսուլմանները մարսեցի՞ն այն, որ քրիստոնյաները իրենց հետնույն իրավունքներն են ունենալու և գլուխները բարձր քայլելու են: Բայց չէ՞ որ դուք հետամնացության դեմ պայքարող աշխարհիկներ էիք: Ինչո՞ւ եք այդքան անընկալունակ Անատոլիայի այս պահպանողական, հետամնաց,

բռնակալ կառույցի հանդեպ, երբ խնդրո առարկան հայերն են դառնում: Դուք չէիք, որ աղմուկ էիք բարձրացնում «թաղային ճնշումների» դեմ: Ապա մի մտածեք, ինչ է նշանակում լինել հայ Անատոլիայում: Մտածեք գյավուրի անվան տակ ստորացված լինելու մասին:

Այսինքն եթե Աթաթյուրքն է այս համակարգը քանդում, ապա հերոս է դառնում, հեղափոխական է դառնում, իսկ երբ հայերն են ըմբոստանում այս կարգերի դեմ, սեփական ուղին հարթում, ձգտում ձերբազատվել օսմանցու հետամնացությունից և ցանկանում ազատվել այն կարգերից, որոնք հենց իրենց հետամնացության պատճառն են հանդիսանում, կարճ ասած՝ հեղափոխական հայերը, որոնք Անատոլիայի արևմտամետ դեմքն են ներկայացնում, երբ ըմբոստության դրոշն են պարզում օսմանցու դեմ, վա՞տն են դառնում: Նորից երկակի չափանիշներ: Ի վերջո քրիստոնյաներն ու մուսուլմանները երբեք էլ հավասար չեղան այս երկրում: Անատոլիայում կատարվող անիրավությունը, անարդարությունը երբեք չվերացավ: Աղաների ու փաշաների իշխանությունը, բռնապետությունը երբեք վերջ չգտավ: Ճնշիր քրիստոնյային, վերցրու նրա ունեցվածքը, շորթի, ձայն չի հանի, անգամ չի կարողանա քեզ դատի տալ: Դուք տեղյա՞կ էիք, որ եթե մուսուլմանը ապրանք էր գնում հայից, ապրանքի արժեքը վճարում էր ըստ ցանկության. եթե չէր ցանկանում՝ չէր վճարում: Կարծում եք, ամեն ինչ վարդաստանի նմա՞ն էր: Կարծում եք ինչի՞ համար ծայր առավ հայկական ազգային շարժումը: Այն ծնվեց որպես կեղեքվող ազգի պայքար այն պայմաններում, երբ դատարանում հայերի վկայությունն անգամ չէր ընդունվում, նրանց արգելված էր գենք կրել և ծի հեծնել: Իսկ չէ՞ որ բարեփոխումներին խոչընդոտեց պանիսլամիստ Աբդուլ Համիդի հալածանքի համակարգը: Չէ՞ որ գյուղերը սկսեցին կեղեքել անսանձ համիդիե գնդերը, ունեցվածքը բռնա-

գրավվեց, կանայք ու աղջիկներ առևանգվեցին: Չէ՞ որ 1890-ականներին 300 հազար հայ կոտորվեց: Չէ՞ որ 1908-ի հեղաշրջումը մնաց ընդամենը որպես աչքակապություն: Չէ՞ որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունն իր ցուցադրական խոստումները շարունակ ձգձգեց: Այդ ո՞ր մի ազգը կարող էր այս ամենի նկատմամբ լուռ մնալ: Անգամ եթե ոչ մի բան պատահած չլիներ, ազգերն ունեն ինքնորոշման իրավունք, անպես չէ՞: Երբևիցե հարցրե՞լ ենք նրանց, հարգվեցի՞ն արդյոք իրենց ժողովրդավարական իրավունքները: Երբևիցե լիիրավ հավասարություն եղա՞վ: Մի երկրում, որտեղ սուլթանը մուսուլման է և մուսուլմանները իշխող դասակարգ են կազմում, մի՞թե կարելի է հավասարությունից խոսել: Բազմամշակութային աշխարհագրական տարածքում կարո՞ղ էր որևէ քրիստոնյա վարչապետ կամ էլ նախագահ դառնալ: Սուլթան ընդհանրապես չէին կարող դառնալ:

Իսկ դուք գիտե՞ի՞ք, որ բյուզանդական գահին բազմած հայ կայսրեր են եղել: Թուրքական տեսակետները պաշտպանողների գլխավոր թեզերից մեկն այն է, որ հայերը բյուզանդական իշխանության ներքո էին ապրում, երբ թուրքերը մտան Անատոլիա: Եվ իրականում հայկական հողերը գրավել են բյուզանդացիներից: Բացի այդ, պնդում են, որ հայերը բյուզանդացիների կողմից միշտ դավանանքային ճնշման տակ են եղել և իբր թուրքերին հայերը ընկալել են որպես ազատագրող: Այսպիսով հայերը չպետք է խոսեն այն մասին, որ թուրքերը գրավել են իրենց հողերը և չպետք է պայքարեն թուրքերի դեմ իրենց անկախության համար: Նրանք միշտ ստրուկ են եղել և այդպես էլ պետք է մնային:

Մի՞թե հնարավոր է նման բան: Նույնիսկ եթե որևէ ազգ 1000 տարի գերության մեջ ապրի, մի՞թե չի կարող պայքարել այդ լծի դեմ: Մի՞թե թուրքերը նույնը չէին անի: Դուք, որ շատ լավ գիտեք, թե ի՞նչ է նշանակում ազգային ան-

կախություն, ինչի՞ ընթացումով չեք մոտենում հայերի ազգային պայքարին: Ո՞ր է ձեր ազգային պայքարը, ու՞ր են ձեր անկախության արժեքները, ուրիշը եթե դա ցանկանա, ուրեմն սխա՞լ է: Ո՞ր է ձեր «ազատություն կամ մահ» լոզունգը: Ո՞ր է ազգերի ինքնորոշման իրավունքը: Ի՞նչ երկակի չափորոշիչ է սա: Թիկունքից խփող արաբները դավաճան են, բուլղարները դավաճան են, հույները դավաճան են, սերբերը, ռումինները, ալբանացիները դավաճան են, հայերը դավաճան են, քրդերը դավաճան են: Ձեզ չի թվո՞ւմ, որ մի սխալ կա այստեղ:

Հայերն ապրել են համեմատաբար հանգիստ, հարստացել են: Մի՞թե նրանց մեղքն է, որ սպասարկման ոլորտում, արհեստներում հաջող են, շնորհալի: Իրենց մե՞ղքն է, որ թուրքերը նախընտրում էին պաշտոնյա կամ ղեկավար լինել: Վերջ ի վերջո ամեն ինչ չվերցրեցի՞ք նրանց ձեռքից: Կարծում եք, թե նրանք չգիտե՞ին, թե որքան անկայուն է իրենց վիճակը, որ մի օր իրենց ամբողջ ձեռք բերածը տալու են՝ հանուն ազատության, որովհետեւ ոչ մի հարստություն ազատության արժեքը չունի: Պատկերացրեք, եթե թուրքերը հազար տարի էլ անգլիական մանդատի տակ և համեմատաբար խաղաղ ապրեին, մի գեղեցիկ օր իրենց անկախության համար չէի՞ն պատերազմելու, նման պահանջներ չէի՞ն ունենալու: Այսքան անկարո՞ղ եք դիմացինին հասկանալու հարցում:

Բացի այդ, մի բան կա, որ մոռացվում է: Անգամ բյուզանդական ժամանակ Արևելյան Անատոլիայի տարածքը կոչվում էր «Արմենիա» և հայկական թագավորությունները կամ իշխանությունները միշտ էլ մի տեսակ անկախություն էին վայելում բյուզանդական տիրապետության ներքո: Այսինքն՝ հայոց թագավորները միշտ էլ եղել են բյուզանդական հովանու ներքո: Արդեն հռոմեական ժամանակ-

ներից սկսած Հայաստանը Հռոմի նահանգի կարգավիճակ է ունեցել: Այսինքն՝ ինչքան էլ կրոնական առճակատումներ տեղի ունենային, Հայաստանը մնացել է Հայաստան: Օրինակ՝ Վասպուրականի հայոց թագավոր Սենեքերիմը աճող մուսուլմանական հարձակումների հետևանքով բյուզանդական կայսեր թույլտվությամբ փոխադրվել է Սեբաստիա: Երբ սելջուկները Անիում քարը քարի վրա չթողեցին, այդ քաղաքը հանդիսանում էր հայկական քաղաք: Կամ էլ, երբ Մալաթիայի բերդն էին գրավում, դա հայերի կողմից պաշտպանվող բերդ էր, Մալաթիայի ժողովուրդը հայ էր, այսինքն՝ այդ տարածքը հայկական էր: Այդ հողեր դեռևս հռոմեական ժամանակներից ձանաչվում էր որպես Արմենիա: Պարսկական գրավման ժամանակ էլ այդպես էր ձանաչված, իսկ արաբական արշավանքների ժամանակ այս տարածքը կոչվել է Էրմենիյե: Ապա նայեք, երբ Ք. Ա. 66 թվականին մեծն Տիգրանը պաշտպանում էր Տիգրանակերտ ամրոցը հռոմեացիներից, գոյություն ուներ Արմենիա երկիրը և այդ ժամանակաշրջանում ոչ անգլիացիները, ոչ գերմանացիները, ոչ ֆրանսացիներ և ոչ էլ թուրքերը չկային պատմության բեմահարթակում: Այսինքն՝ նման հին անցյալ ունեցող ժողովրդի ազգային պահանջների նկատմամբ անզգա մնացողները մեծ սխալ են գործում, իսկ իրենց կեցվածքը երկերեսանիություն է: Այս ազգին կարելի էր սիրաշահել, պատվելով նրան, եթե այն «հավատարիմ ազգ» էր և իսկապես որ այդպես էր: Իրենց ժողովրդավարական պահանջները բավարարելով շատ լավ կարելի էր նրանց շահել, բայց այս մոտեցումով չառաջնորդվեցիք:

Ինչո՞ւ: Օսմանցին, որը Քուրդիստանը ձանաչեց որպես Քուրդիստան, իսկ Լազիստանը որպես Լազիստան, ինչո՞ւ երբ խնդիրը հասավ քրիստոնյաներին, նրանց հայրենիքը չհաստատեց: Նշանակում է, որ «հավատարմություն» ասե-

լով ստրկություն են ի նկատի ունեցել, միշտ որպես ստրուկ և ծառա են համարել նրանց:

Հայերն իրենք իրենց անվանում են «հայ», իսկ իրենց երկիրը կոչում են «Հայաստան»: Իրականում Արմենիա նշանակում է բարձր երկիր և առաջացել է ասորերեն Ուրարտու, եբրայերեն Արարատ, արամեերեն Հարմինյաթ կամ Հարմենի տերմիններից և ոչ մի անպատեհություն չկա այն որպես տարածքային անուն օգտագործելու մեջ: Այսօր ունենք մի տարածք, որ կոչվում է Թրակիա: Իսկ դուք գիտե՞ք, թե այդ անունը որտեղից է ծագում՝ մի հին ժողովրդից, որը կոչվել է թրակ: Պատճառը, որ մենք այսօր այդ տարածքը հանգիստ կարող ենք Թրակիա կոչել այն է, որ թրակներն այլևս գոյություն չունեն և չեն կարող մեզանից հող պահանջել: Միակ պատճառը, որ ողջ պատմության ընթացքում Արմենիա կոչվող մեր այսօրվա Արևելյան Անատոլիայի տարածքը չենք կարողանում Արմենիա անվանել, սա է: Այս բանից ենք վախենում և խրտոնում: Սակայն Իրանը այսօր չի խրտոնում այն բանից, որ ունի Արևմտյան Ազերբեյջան կոչվող մի նահանգ:

Իսկ Թուրքական Պատմական ընկերությունն ինչո՞ւ է փորձում Անի քաղաքի հիմնադիր հայկական իշխանական Կամսարական տոհմը կապել իբր օղուզ-թուրք Կեմեր-Սակա տոհմին, չնայած, որ սակաների թուրքական ծագում ունենալն անզամ շատ վիճելի է: Ինչո՞ւ են փորձում Անին դարձնել Անը: Մի՞թե դա անկարողության նշան չէ: Մի՞թե բարդույթ ունեն, որ թուրքերը եկվոր են Անատոլիայում: Ինչո՞ւ են ասում, որ հայկական եկեղեցիները կառուցվել են քրիստոնյա թուրքերի կողմից: Աթաթյուրքը ինչո՞ւ էր ասել, որ «Անատոլիան պատմության ընթացքում թուրքական էր, ուրեմն հիմա էլ թուրքական է և միշտ էլ թուրքական է մնալու» և փորձել պատմությունն ուղղակիորեն խեղա-

թյուրել, Հունաստանի և Եգիպտոսի մշակույթի ու անգամ աշխարհի բոլոր ազգերի լեզուների արմատները կապելով թուրքերի հետ: Կցելու այս արհեստական ջանքերը ինչպե՞ս կարող են հարգանք առաջացնել մեր պատմական թեզերի հանդեպ, դրանք կարող են միայն ծիծաղ առաջացնել: Այսինքն՝ մենք ինչպե՞ս կարող ենք թուրքերի պատմության թեզերի նկատմամբ հարգանք ունենալ նման ձևափոխությունից և խեղաթյուրումից հետո: Ինչպե՞ս կարող ենք նրանց հավատալ: Կարճ ասած, ինչպե՞ս կարող ենք պատմությունը թողնել պատմաբաններին:

Աթաթյուրքը Ադանայում մի բանախոսության ընթացքում ինչո՞ւ էր ասել «հայերը ոչ մի իրավունք չունեն այս հայրենիքում»: Ինչպե՞ս կարող են այս հողերը տանել այսքան սուտ: Մի տեղից էլ պոռթկալու է, չէ՞: Դուք կարո՞ղ եք իրականությունը սքողել: Որքա՞ն ժամանակ կարող է ապրել մի երկիր, որը հիմնված է ստի վրա, ինչպես կարող է երկիրը իր գոյությունը շարունակել, հիմնված լինելով մեծագույն անիրավության վրա: Եթե չլինի այս մեղքերի թողության խնդրանքը, ինչպե՞ս կարող է այս երկիրը մաքրվի, շիտակ ուղի գտնի: Ինչպե՞ս կարելի է այս խելագարությունից, այս հոգեկան հիվանդությունից ձերբազատվել: Պատասխանեմ. «չի՛ կարելի»: Այսպիսի մի խոսք կա. «երբ սկսում ես ինքդ քեզ խաբել, բացում ես խելագարության դռները»:

Ահա սա է մեր ապրած խելագարությունը: Սա է այս երկրի վիճակը, որը 80 տարի է, ինչ հայտնվել է պարանոհիկ-շիզոֆրեն վիճակի մեջ, բոլորին կասկածանքով է նայում, իրեն չորս կողմից շրջապատված է զգում, բոլորին ընդունում է որպես թշնամի, ինքնիրեն մենակության է մատնել, մեկուսացրել է աշխարհից ու չի կարողանում մարդկության ընտանիքի մաս կազմել: Այս բոլորի պատ-

ճառը մարդկության դեմ գործած հանցանքն է, որը բույն է դրել մեր ենթագիտակցության մեջ և որի հետ չենք կարողանում առերեսվել, խուսափում ենք առերեսվելուց և ավելի խորքերն ենք այն քշում: Գողի ենք նման, որը վախենում է, որ մի օր իր գողացած ապրանքները իր ձեռքից խլելու են: Ճիշտ նույնը եղավ Թուրքիայի Հանրապետության հիմնադրման ժամանակ: Այս թալանի մեջ բաժին ունեցող բոլոր մեծանունները, աղաները, փաշաները ու «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության առաջնորդները, վախենալով դատից՝ մասնակցեցին Անատոլիական պայքարին և տեղ գտան հանրապետության գործիչների առաջին կազմում: Այս մեղքին էլ այսպես տեր կանգնեցին: Այսինքն՝ ինչո՞ւ Աթաթյուրքը հայկական ցեղասպանության մեղավորների ընտանիքներին թոշակ նշանակեց, ինչո՞ւ նրանց հատկացրեց հայերից մնացած տները:

Այսօր պետական-պաշտոնական թեզերի պաշտպանները միշտ այն փաստարկից են կառչում, որ հայերը փոքրամասնություն էին կազմում, իսկ ես ասում եմ «ոչ, փոքրամասնություն չէին կազմում»: Նույնիսկ քրդերին հայկական հողերում տարածելուց հետո էլ նրանք փոքրամասնություն չէին կազմում: Ուրեմն այսպես: Ասում են Առաջին աշխարհամարտի սկզբին Անատոլիայի բնակչությունը կազմում էր 10 միլիոն: Եթե ընդունենք, որ դրա 1,5 միլիոնը հայեր էին, չնայած, որ ամբողջ կայսրության տարածքում հայերի թիվը կազմում էր 2 միլիոն, Էգեյական մասում 1,5 միլիոն, իսկ Սև ծովի տարածքում համարյա 1 միլիոն հույն կար, իսկ ասորիների վերաբերյալ հաղորդում են, որ նրանց թիվը տատանվում էր 500.000 – 700.000-ի միջև, ուրեմն քրիստոնյաների ընդհանուր թիվը հասնում էր 5 միլիոնի: Այսինքն Անատոլիայի բնակչության մոտ կեսը: Լավ, ի՞նչ էր լինելու

այս մարդկանց հետ: Հեշտ ու հանգիստ կարելի էր նրանց մի շարք ազգային իրավունքներ տալ ու հավաքել մի տեղում: Օրինակ, կարելի էր հայերին արևելքում մի տեսակ ինքնավարություն տալ և այդ տարածքի հույն, ասորի ու մյուս քրիստոնյա տարրերին հավաքելով՝ չկորցնել այս ազգերին: Կամ էլ ստեղծել բազմամշակութային ժողովրդավարական մի հավաքականություն: Այսինքն՝ իրականում ամեն ինչ կարելի էր լուծել երկխոսության միջոցով: Ուժի կիրառման ճանապարհին երկխոսության քանի՞ առիթներ ձերքից բաց թողնվեց, արդյո՞ք մտածեցիք այս ամենի մասին: Անելիքը իրականում հենց սա էր: Մյուս ընտրությունը բնական ընտրություն չէր և հնարավոր չէր խուսափել սարսափելի արդյունքներից, որովհետև դուք քանդում եք Անատոլիայի հյուսվածքը. այս աստիճանի արհեստական մի մոտեցում միայն ցեղասպանությունով էր հնարավոր իրականացնել, ուրիշ կերպ հնարավոր չէր:

Պետության կողմից մանրակրկիտ ծրագրված և իրագործած մի ցեղասպանություն: Պատերազմի պատրվակով, տեղահանության քողի տակ կազմակերպած մի հանցանք մարդկության հանդեպ: Այն էլ ռազմաճակատի հետ ոչ մի կապ չունեցող Էդիրնե, Թեքիրդաղ, Չանաքքալե, Իզմիր, Քյութահիա, Էսքիշեհիր, Իզմիր և նմանատիպ տարածքների հայերին էլ ներգրաված մի ծրագիր: Իսկ ի՞նչ կատարվեց լեռներում թաքնվող ավազակախմբերի հետ: Ոչինչ: Ո՞վ պատժվեց, ո՞ւմ աքսորեցին՝ կանանց, երեխաներին, ծերերին: Իսկ ինչի՞ համար: Եթե նրանք մնային իրենց տներում, ի՞նչ կլիներ: Ոչինչ: Նպատակը ուրիշ էր և ըստ ծրագրի, նրանք այլևս չէին վերադառնալու: Նրանց տներում անմիջապես տեղավորում էին ուրիշ գաղթականներին: Բեհաեդդին Շաքիրը Անատոլիան քայլ առ քայլ շրջում

էր, ստուգում տեղահանության գործընթացը և հրամաններ արձակում: Այն պատվարժան մարդկանց, ովքեր չէին ուզում մասնակից դառնալ մարդկության դեմ իրագործվող հանցանքին, սպանում էին: Արդեն նախօրոք հայտարարվել էր, որ հայերին պաշտպանողները կախաղան են բարձրացվելու իրենց դռան առջև: Դրանից բացի, ֆեթվաներ էին արձակում, որպեսզի գրգռեին ժողովրդին:

«Հատուկ կազմակերպության» գաղտնի միավորումները տեղաբաշխվել էին ճանապարհներին և փորձում էին տպավորություն ստեղծել, թե քարավանների վրա ավազակներ են հարձակվել: Ժանդարմերիան չէր միջամտում: Այս գործի համար բանտերից ազատ էին արձակվել բոլոր մարդասպաններն ու բռնաբարության համար դատապարտվածները, որոնք համալրեցին «Հատուկ կազմակերպության» շարքերը: Գետերի հուները, անդունդները, քարանձավները, հորերը լցվել էին անմեղների դիակներով: Ժողովուրդը՝ լավ իմանալով, որ այս խմբերը գնում են դեպի մահ, հարձակվում էին մարդկանց վրա, ինչպես ճանձերն են հարձակվում մեղրի վրա և փորձում էին ամեն ինչ խլել նրանցից, սկսած իրենց վրա կարած ոսկիներից, մի քանի գրոշներից, մի կտոր չոր հացից, վերջացրած շորերով ու կոշիկներով: Անգամ մի կտոր չոր հացին արժանի չէին նրանք: Իսկ երեխանե՞րը: Մեղք էր, ափսոս էր, նրանք աշխատուժ էին, դրամագլուխ էին: Նրանց վերցրեցին, իրար մեջ բաժանեցին: Իսկ գեղեցիկ կանա՞յք: Նրանք առավել ևս ափսոս էին: Նրանց չէին կարողանում կիսել: Ինչ էլ սազում էին նրանք իրենց փոքր հարեմների համար:

Իսկական խելագարություն էին ապրում բոլորը՝ հարձակվելով այս ավարի վրա: Խորտակված նավի ապրանքն էր: Ով ձեռքը երկարեր՝ նրանն էր: Կա՞րողյոք ավելի մեծ

ողբերգություն որևէ ազգի համար: Կարո՞ղ է պատահել, որ այս ամենից հետո ժողովուրդը չունենա վրեժխնդրության զգացմունք: Այն էլ հավիտյան: Իրականում, միշտ էլ ասում են, որ միայն ներողությունը չի բավականացնի: Շատ ավելին, շատ ավելին: Այն, ինչ կարողանում ենք անել: Ինչ-որ մեր ձեռքից գալիս է: Եթե պետք է, մեր գլխի վրա պիտի պահենք: Սակայն նախ մեզ դնենք նրանց տեղը: Մենք այդ երբեք չապրեցինք, չենք իմանում, մենք քոչվոր ցեղ էինք, մենք չենք իմանում, թե ի՞նչ է նշանակում 3000 տարի նույն տեղում ապրել: Ահա սա է մեր խնդիրը: Ամեն ինչ կվերջանա այն ժամանակ, երբ այս բանը հասկանանք, այսինքն երբ կարողանանք հասկանալ, թե մի ժողովրդի համար ի՞նչ է նշանակում հեռվից նայել իր պաշտամունքին՝ Արարատին, հասկանալ այս հողերից բացի ուրիշ հայրենիք չիմացող մի ազգի ապրումները, որը նա ունեցավ իր հողերից վտարվելու արդյունքում:

Իրականում, մոտ 500 տարի անցնելուց հետո արդեն կարող եք դա հասկանալ: Օրինակ՝ պատկերացրեք, որ ձեզ ազգովի քշել են Ստամբուլից և դուք սփռվել եք աշխարհի չորս կողմերում: Այլևս գոյություն չունեն ոչ Բոսֆորի հիասքանչ տեսարանը, ոչ Բերեք, ոչ Էմիրգյան, ոչ Թաքսիմ, Քաղըքոյ, Բեշիքթաշ, Ուսքյուդար թաղամասերը: Այլևս միայն ձեր երազներում կարող եք Բոսֆորի երկու ափը շրջագայող նավերը նստել ու ճայերին հաց զցել: Իշխանաց կղզիները, Աղջկա աշտարակը, Բոսֆորի ափին նստելով օդի խմելը, Էմինոնյուի հրապարակում աղավնիներին կերակրած օրերը, Փակ շուկան, Սուլթանահմեդի մզկիթը, Թոփթափը պալատը, Մեջիդիյեքոյում ձեր հիմնած առաջին աշխատատեղը, Աքսարայում ձեր առաջին տունը, որտեղ բնակվեցիք, այն զբոսայգին, ուր ձեր երեխաներին

զբոսնելու էիք տանում, ձեր դպրոցը, Չամլըջայի բարձունքը, որտեղ առաջին անգամ ձեր սիրած աղջկա ձեռքն էիք բռնել, այս ամենն այլևս չկա: Ստամբուլը չկա: Եվ դուք, ձեր այս հիշողություններով հանդերձ անվերադարձ աշխարհի մյուս ծայրն եք մեկնում, իսկ ձեր սիրտը այստեղ է մնում, ձեր սիրած աղջիկը մի ուրիշի կինն է դառնում, մտածում եք, լացում և լացում ու այս ցավով և կարոտով եք մեռնում: Այս բանը մտածեք մի անգամ, զգացեք: Երբ որ զգաք, ահա այն ժամանակ ասելու եք «վերցրեք, ամեն ինչ ձերը լինի, որովհետև դուք ավելի շատ եք դրան արժանի, քան մենք», սակայն երբ դուք այդ բանը ասեք, նրանք չեն ասելու «այո, դուք չքվեք, ամեն ինչ մերը պիտի լինի», երբ դուք այդ բանը ասեք, նրանք էլ ասելու են «ոչ, մի՛ գնացեք, բոլորս միասին ապրենք խաղաղության մեջ»: Միշտ ասել են, խնդիրը միայն ցեղասպանության մեջ չէ, այլ հայրենի հողերը կորցնելու ցավն է: Եվ, բարեկամներ, այս վերջը ոչ մի կերպ չի կարելի ապաքինել:

Այո, ես ներողություն եմ խնդրում, այն էլ մինչև հոգուս խորքը ներողություն եմ խնդրում: Իմ քոչվոր նախնիների համար, որոնք Կովկասից այս տարածքներ եկան, բնակվեցին նրանց գյուղերում, լուռ մնացին նրանց տարհանման նկատմամբ, տիրացան նրանց ունեցվածքին: Նրա համար, որ սարից իջնելով ձորում ապրողին քշել ենք: Այն բանի համար, որ նրանց մեկնելուց հետո այս հողերը իրենց հոգին կորցրեցին և գնալով ավելի անբերրի դարձան: Այս տարածաշրջանի վրա մեր հաստատած թույլ ու անարմատ մշակույթի համար: Այն բանի համար, որ քանդել ենք նրանց եկեղեցիները, պայթեցրել վանքերը, փորձել ենք ջնջել նրանց բոլոր հետքերը, չեն իմացել նրանցից մնացած գյուղերի, գյուղաքաղաքների, քաղաքների, լեռների, գետե-

րի, ծորերի, գետակների անունները, տեղյակ չեմ եղել մեր լեզվի մեջ թափանցած հայերեն բառերից, մեր մշակույթի մեջ տեղ գտած հայկական ճաշերից, հայկական սովորույթներից, այս հողերին այսքան օտար եմ եղել: Ամաչում եմ, որ հայերեն, քրդերեն, հունարեն երկու բառ անգամ չգիտեմ, ամաչում եմ, որ այս պահին Թուրքիայում ոչ մի հայկական գյուղ գոյություն չունի (Վաքըֆլը գյուղը հաշվից դուրս է, քանի որ մինչև 1939թ. Թուրքիայի սահմանների մեջ չէր գտնվում): Այսօր Եգիպտոսի բնակչության 10 տոկոսը քրիստոնյա է, իսկ սա նշանակում է 7,5 միլիոն մարդ, Սիրիայում նորից 10 տոկոսը քրիստոնյա է, սա էլ 2 միլիոն մարդ է անում, իսկ Թուրքիայում քրիստոնյաները կազմում են ընդամենը 0,01 տոկոս. սրա համար ներողություն եմ խնդրում:

Ահա Անատոլիայում մի ուրվական է պտտվում և դա ցեղասպանության ենթարկված անմեղների ուրվականն է, Անատոլիայի անձայն մեծամասնության ճիչն է դա: Նրանք միայն Հայաստանում ապրող հայերի նախնիները չեն: Հույնը, քուրդը, ասորին, քելդանին, նեստորականը, եզդին, քրդը, բաշը նրանք բոլորը այս հողի մարդիկ էին, նրանք են իրականում Անատոլիան: Եվ ես նրանց հոգիների հանգըստության համար ծունկի եմ գալիս: Ներողություն եմ խնդրում, որ այս հողերի վրայի անեծքը վերանա, ներողություն եմ խնդրում, որ այս հողերին անդորր իջնի և խաղաղություն տիրի: Դեռ ներողություն խնդրելով էլ չեմ բավարարվում, այսօր աշխարհի չորս կողմերում ցրված, սակայն Անատոլիայից բացի ուրիշ հայրենիք չունեցող Անատոլիայի հարազատ զավակների՝ հայերի, հույների, ասորիների առջև իմ գիրկն եմ բացում և նրանց հրավիրում եմ իրենց հայրենիք: «Հրամեցեք եկեք» ասում եմ, «բարով

եկաք ձեր հայրենիք», հետ վերադարձեք այս դատարկ, անբերրի, անպտղաբեր, անիծված, ուրվականներով բնակեցված հողերը, որպեսզի այս հողերի արյունն ու հոգին էլ հետ վերադառնան, ոգին հետ վերադառնա: Այս բանը ես անում եմ հանուն մարդասիրության: Սա իմ խղճի պարտքն է, որովհետև ներողություն խնդրելուց շա՛տ ավելին է հարկավոր...

Թուրքերենից թարգմանությունը՝ (Տիրան Լոքմազոզյանի)

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 1

**ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐՏԱԿԱՐԳ
ԱՏՅԱՆՆԵՐՈՒՄ ԿԱՅԱՅԱԾ ՀԱՅԵՐԻ
ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ
ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԸՍՏ
«ԱԼԵՄԴԱՐ» ՕՐԱԹԵՐԹԻ²²**

²² Հավելվածում ներկայացվող արժեքավոր նյութը ամբողջությամբ վերցված է թուրքագետ Մելինե Անույանի՝ «Երիտթուրքերի 1919-1921թթ. դատավարությունների վավերագրերը ըստ օսմանյան մամուլի» բարձրարժեք մենագրությունից (էջ 143-281): Մ. Անույանի գրքում առաջին անգամ օսմաներենից թարգմանաբար ներկայացված են 1912-1921թթ. Ստամբուլում հրատարակվող օսմանյան «Ալեմդար» օրաթերթում տեղ գտած Յոզղաթի, Տրապիզոնի, Խարբերդի (Մամուրեթ-ուլ Ազիզ) և Բյույուք Դերեի (Բողազիչի) դատավարությունների նիստերի տպագրությունները: Նյութը սիրահոծար մեզ տրամադրելու համար շնորհակալություն ենք հայտնում հեղինակ Մելինե Անույանին և «Արևմտահայոց հարցերի ուսումնասիրության կենտրոնի» տնօրեն Հայկազուն Ավրոյանին:

ՅՈՋՂԱՏԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ԴԱՏԱԿԱՆ ՆԻՍՏԵՐԸ

ԵՐԵԿ ՍԿՍՎԵՅ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ռազմական արտակարգ առյաճը, որը լիազորված է քննելու տեղահանության և կոտորածների պատճառով [հայերի] կրած վնասները, երեկ կեսօրից առաջ՝ ժամը 10-ին, նիստ գումարեց և սկսեց դատավարությունը: Դատարանի կազմը բաղկացած էր ներքոհիշյալ անձանցից. նախագահ՝ Հայրեթ փաշա, անդամներ՝ Մուստաֆա և Նադիր փաշաներ, Շևքեթ և Արթին էֆենդիներ: Մեղադրող կողմը ներկայացնում էր դատախազ Սամի բեյը:

Ինչպես որ մեղադրյալներից Բողազլյանի կայմակամ (գավառապետ) ու Յոզղատի մութասարիֆի տեղակալ (սանջակի փոխկառավարիչ) Քեմալը, Յոզղատի ժանդարմերիայի գումարտակի հրամանատար Թևֆիկը և Յոզղատի վաքըֆային վարչության նախկին պաշտոնյա Ֆեյյազ Ալին ներկա էին անձնապես, այնպես էլ իրենց տեղերում էին դատապաշտպաններ Սադեդդին Ֆերիդ, Սալահադդին, Հալիթ, Հայրի, Մահիր ու Հասան Բասրի բեյերը:

Նախագահի հրամանով ընթերցվեց հետաքննիչ հանձնաժողովի մանրամասն որոշումը, այնուհետև ունկնդրության արժանացավ դատախազ Սամի բեյի որոշումը, ապա լսվեց նաև քաղհայցվորի կարգավիճակով հանդես եկող դատապաշտպան Լևոն Ռեմզի էֆենդու՝ տեղահանության ու կոտորածների ողբերգություններ-

րին վերաբերող հայտարարությունը: Վերոհիշյալ Լևոն Ռեմզի էֆենդին հետևյալն ասաց. «Տառացիորեն կիսում եմ դատախազ Սամի բեյի հիմնավորված և արդար հայտարարությունը»:

Դատապաշտպանները հայտարարեցին՝ քանի որ Լևոն Ռեմզի էֆենդին²³ ունի քաղհայցվորի կարգավիճակ, նախ և առաջ պետք է ապացուցի իր ժառանգականությունը և ներկայացնի իր լիազորված լինելու մասին հավատարմագիրը: Լևոն Ռեմզի էֆենդին հանդես եկավ այդ հայտարարությունը ժխտելուն ուղղված մեկնաբանություններով, որից հետո հայտարարվեց, թե դատախազը հարմար է գտել, որ Լևոն էֆենդին հանդես գա ոչ թե որպես քաղհայցվոր, այլ՝ զանգատավոր: Դատարանի կազմն ընդունեց այդ առաջարկը:

Այնուհետև մեղադրյալները հայտարարեցին, թե այս դատարանն իրավասու չէ քննելու իրենց գործը, իսկ դատապաշտպանները հանդես եկան դա հաստատող հայտարարությամբ, բայց դատախազը ապացույցներով հիմնավորեց, որ տվյալ դատարանի կողմից մեղադրյալների դատաքննության իրականացումը համապատասխանում է օրենքին:

Նիստն ընդմիջվեց մինչև ետկեսօր՝ դատապաշտպանների պահանջով, ովքեր ցանկանում էին ծանոթանալ փաստաթղթերին:

Կեսօրից հետո՝ ժամը 13:40-ին, նիստը վերսկսվեց, և վերոնշյալ դատարանի կազմը պատրաստ վիճակում սկսեց դատավարությունը: Դատապաշտպանները նորից հայտարարեցին, թե իրենց պաշտպանյալները ստամբուլաբնակ չեն, և այդ դատարանը՝ իր յուրահատկությամբ, իրավասու չէ իրականացնելու նրանց դատաքննությունը, դատախազ Սամի բեյն էլ պնդեց, թե իրավասու է, որից հետո՝ ժամը 14:10-ին, դատարանի կազմը նորից հենուցավ խորհրդակցական սենյակ:

Ժամը 14:55-ին դատարանի կազմը վերսկսեց նիստը, որի ժամանակ ընթերցվեց դատարանի՝ մեղադրյալների գործը քննելու իրավասության մասին որոշումը:

Դատապաշտպաններն ասացին, թե պաշտպանյալներից Քեմալը տեղահանության և կոտորածների խնդրի կապակցությամբ նախկինում դատաքննվել և արդարացվել է Յոզղատի բողոքարկման դատարանի կողմից, և որ օրենքին հակասում է նրա՝ միևնույն հարցով վերստին դատվելը:

Դատախազը սույն հարցի առնչությամբ հանդես եկավ որոշ դատողություններով, որից հետո Քեմալ բեյից պահանջեցին, որպեսզի պատասխանի որոշ հարցերի: Նախագահն այդ հարցով դիմեց Քեմալ բեյին, որին ի պատասխան՝ վերջինս հայտնեց, թե ինքը նախկինում դատվել է տեղահանության և կոտորածների մեղադրանքով: Քեմալը բացասական պատասխան տվեց դատարանի նախագահի հետևյալ հարցին. «Ձեզ դատելու համար կալանավորե՞լ են»: Քեմալի բացասական պատասխանը ծիծաղ հարուցեց ունկնդիրների շարքերում, ապա նախագահը հայտարարեց. «Քանի որ օրենքին հակասում է, որ սպանության գործով դատվող որևէ անձ ձերբակալված չլինի, ապա կարելի է ենթադրել, թե այդ դատաքննությունը որևէ կապ չի ունեցել սպանության հարցի հետ»:

Դատապաշտպանները վերոհիշյալ գործի մասին դարձյալ հանդես եկան հայտարարությամբ, իսկ դատախազը հիմնավորումներ բերեց՝ ի պաշտպանություն մեղադրյալի դատաքննության: Այնուհետև դատարանի կազմը նորից քննարկեց այդ հարցը և որոշեց այդ հանգամանքի մասին հեռագրով հարցում անել Յոզղատ և դատը հետաձգել մինչև փետրվարի 8-ը՝ ժամը 13:00:

6-ը փետրվարի, 1919, «Ալեմդար»

²³ Լևոն Ռեմզին դատարանում ներկայացնում էր իր 115 սպանված ազգականների շահերը:

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՏՅԱՆԻ ՈՒՆԿՆԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երեկ կեսօրից հետո՝ ժամը 14:15-ին, սկսվեց Բողազլըյանի կայմակամ Քեմալի, Յոզղատի ժանդարմերիայի հրամանատար Թևֆիկի և վաքըֆային վարչության պաշտոնյա Ֆեյյազի դատավարությունը, որոնց դատաքննությունը շարունակվում է՝ տեղահանության և կոտորածների մեղադրանքով:

Դատարանի կազմի և դատախազի պաշտոնները զբաղեցնում էին այն անձինք, որոնց անունները հիշատակել էինք անցած նիստի մասին հոդվածում, միայն դատապաշտպանների թիվը, արդեն չափազանցության հասնելով, ավելացել էր ևս մեկով. դատապաշտպաններին էր միացել նաև փաստաբան Հյուսնյու բեյը:

Քաղհայցվորի կարգավիճակով հանդես էին գալիս փաստաբան Հմայակ Խոսրովյանը, Հակոբ Բահրին և Սուրենյան էֆենդին: Նիստի սկզբում [մեղադրյալների] դատապաշտպաններից Հալիդ բեյը, երկու կողմերի կազմավորման մասին իր առարկությունն արտահայտելով, հայտարարեց, թե որպես քաղհայցվոր դատարանին դիմած Կարապետ Զյուրքչյանի որդին և Հայկ Խանջյանը, ըստ օրենքի, նախ և առաջ պետք է ներկայացնեն իրենց ժառանգականության մասին փաստաթղթերը: Դատախազը պահանջեց, որ նրանց դիմումներն ընդունվեն ոչ թե որպես ժառանգորդ, այլ՝ քաղհայցվոր: Դատարանը ներկայացրեց դրա մասին որոշումը, որից հետո որպես քաղհայցվոր հանդես եկող Հմայակ Խոսրովյանը հայտարարեց, թե անցած նիստի ժամանակ Վանի իրադարձությունների մասին դատախազի արած մեկնաբանությունները²⁴, որոնք նպատակ ունեին որպես մեղմացուցիչ հանգամանք ներկայացվել՝ ի նպաստ Յոզղատի ողբերգությունների հեղինակ հանցագործների, այն ակնարկը, թե հայերը գոր-

²⁴ Դատախազ Սամի բեյը Յոզղատի դատավարության հենց առաջին նիստում՝ 1919 թ. փետրվարի 5-ին, իր ճառում փորձել էր պնդել, թե հայերն ապստամբական շարժումների պատճառով առիթ էին տվել կոտորածների համար:

ծիր են եղել արտասահմանցիների համար, անհամատեղելի են արտակարգ ատյանի կազմվելու նպատակի հետ, քանի որ այս դատարանում քննվելու են բացառապես կոտորածներին ու տեղահանությանն առնչվող խնդիրներ, և հակառակ կողմի նկատմամբ գործադրվելու է արդարադատությունը: Ըստ Հմայակ Խոսրովյանի՝ դատախազը վերոհիշյալ մեկնաբանություններով խախտել է մեղադրող կողմի չեզոքությունը: Խոսրովյանը պահանջեց դատախազի պաշտոնից հեռացնել նրան և հայտարարեց, թե անընդունելի են հայերին ուղղված զրպարտությունները: Քաղհայցվորներից Սուրենյան էֆենդին, այդ կապակցությամբ իր առարկությունը ևս հայտնելով, լքեց դատարանի դահլիճը:

Դատախազ Սամի բեյը նշեց, թե Վանի դեպքերի մասին խոսելու անհրաժեշտությունը բխել է ի պաշտոնե տեղահանությանը և կոտորածներին առնչվող խնդիրների էությունը բացահայտելուն ուղղված համակողմանի հետաքննության արդյունքում ձեռք բերված տեղեկություններից, և որ ինքը, ելնելով իր պաշտոնից, հարկադրված է եղել մեկնաբանել այդ իրադարձությունները: Դատախազը հայտնեց նաև, թե հիմնական անդամի մերժումը չի կարող կիրառվել դատախազների առնչությամբ:

Քաղհայցվորների լիազորները հանդես եկան երկար-բարակ պարզաբանումներով: Այնուհետև ներկայացվեց Յոզղատում Քեմալի՝ գույքի հափշտակման մեղադրանքով քրեական դատարանում մեղադրյալի բացակայությամբ կայացված դատավճիռը, ըստ որի՝ Քեմալը դատապարտվել էր երեք ամսվա ազատազրկման: Քեմալի առարկություններից պարզվեց, որ վերոհիշյալ դատաքննությունն իրականացվել է իր ներկայությամբ, որի արդյունքում արդարացվել է:

Ապա դատարանի նախագահը հարցաքննեց Թևֆիկ, Քեմալ ու Ֆեյյազ բեյերին:

Երբ ժամը հասավ 16:30-ը, նախագահը հաղորդեց, որ նիստն ավարտվում է, և կշարունակվի առաջիկա երկուշաբթի օրը՝ կեսօրվա ժամը 13:00-ին:

Նիսի երրորդ

Երրորդ նիստի առաջին մասը. Երեկ՝ երկուշաբթի օրը, տեղի ունեցավ Բողազլյանի տեղահանությանն ու կոտորածներին վերաբերող դատական գործի երրորդ նիստը: Նախագահը նիստի սկիզբն ազդարարելուց հետո մեղադրյալներին հայտնեց, որ վերջիններին հարցաքննությունն ավարտված է, և այժմ ընթերցվելու են փաստաթղթերը:

Քաղաքացիների կազմակերպիչ Լևոն Ֆերիդ էֆենդին, նախագահից խոսքի իրավունք ստանալով, խնդրեց, որ նախքան մեղադրյալների փաստաթղթերի քննարկումը՝ ընթերցվեն երկու կողմերի դիմումները, որոնք հանձնվել են դատարանին: Ընթերցվեց Սիրքեջի²⁵ բնակիչ, յոզղատցի Կարապետ էֆենդու միջնորդությունը, որն անդրադառնում էր Բողազլյանի տեղահանությանն ու կոտորածների փուլերին:

Դատախազն ասաց, թե անհրաժեշտ է Կարապետ էֆենդուն ընդունել որպես քաղաքացի:

Որպես դատապաշտպան ներկա էր Հյուսեին Հյուսնու էֆենդին: Դատախազ Մամի բեյը, այդ միջնորդությանն անդրադառնալով, նշեց, թե այստեղ այլ կասկածյալներ էլ են հանդիպում, և որ վերջիններին նկատմամբ նույնպես հետաքննություն է կատարվելու: Դատարանի կազմը Կարապետ էֆենդուն որպես քաղաքացի ընդունելու մասին հարցը քննարկելու նպատակով հեռացավ խորհրդակցական սենյակ:

Երրորդ նիստի երկրորդ մասը. Երեք քառորդ ժամ տևած քննարկումից հետո դատարանի կազմը վերադարձավ դատական դահլիճ: Որոշման մեջ նշվում էր, թե մյուս մեղսակիցների դատա-

վարությունն արագացնելու նպատակով որոշում է կայացվել Կարապետ էֆենդուն քաղաքացիների կարգավիճակ տալու մասին ծանուցագիր ուղարկել նրան:

Քաղաքացիների կազմակերպիչ Լևոն Ֆերիդ էֆենդին խոսեց այն մասին, թե այն դեպքում, երբ կենտրոնից հրաման էր ստացվել, ըստ որի՝ հայ զինվորականների ընտանիքները ենթակա չեն տեղահանությանը, ու չնայած այդ կապակցությամբ ստացված բազմաթիվ հրամաններին՝ նման բազում ընտանիքներ են տարագրվել: Լևոն Ֆերիդ էֆենդին ասաց, որ թեև Մեհաբեթ Կարապետ էֆենդին հայտնելով, թե բանակում իր որդիներից մեկը՝ կրտսեր, մյուսն էլ՝ ավագ լեյտենանտ է, իսկ ամենափոքրն էլ Ստամբուլում պատկանում է զինվորական դասին, խնդրել է, որ իր ընտանիքը նույնպես օգտվի այդ կապակցությամբ բացառություն անելու մասին կենտրոնի հրամանից, սակայն Քեմալը պատասխանել է, թե հարկադրված է տեղահանության մասին օրենքը գործադրել նաև Կարապետ էֆենդու հանդեպ և չի կատարել վերջինիս խնդրանքը:

Այնուհետև Լևոն Ֆերիդ էֆենդին, անդրադառնալով Քեմալի՝ գաղթականների նկատմամբ ցուցաբերած անարդարություններին, ասաց, թե խոսքը վերաբերում է Կարապետ էֆենդու ընտանիքի անդամներին, որոնց մատները պոկել են, և որ դրա դրդապատճառն է եղել անձնական շահը:

Լևոն էֆենդին նշեց, որ Քեմալն այդ հանցագործությունը կատարել է կանխամտածված կերպով, քանի որ վերջինս հրամայել էր մատից դուրս չեկող մատանու համար կտրել մատը:

Այնուհետև մանրամասներ ներկայացվեցին Մեհաբեթ էֆենդու ընտանիքի՝ Քեմալի դաժանությունների հետևանքով կրած նյութական վնասի մասին, որը կազմեց 1800 հատ հարյուրանոց կանխիկ դրամ, որին գումարվում էին նաև վստահորդ Մարիայի վրա գտնվող թանկարժեք զարդերը և կանխիկ դրամը:

Մեղադրյալներից մութասարիֆի տեղակալ Քեմալը հայոց ողբերգության թատերաբեմներից Գյուլլեր նահիեում (գավառա-

²⁵ Թաղանաս Ստամբուլի Ֆաթիհ շրջանում:

կում) կատարված կոտորածի առնչությամբ ասել էր. «Գնում ենք թատրոն դիտելու»: Մեղադրյալը, Գյուլլերի մահմեդական բնակչության ֆանատիկ զգացմունքները գրգռող ելույթ ունենալով, ապահովել էր ողբերգություններին նաև տեղի բնակչության մասնակցությունը: Բենալը, տառապող ժողովրդի հեծեծանքներին և տանջանքներին հետևելով, նարգիլն էր ծխել, իսկ ժանդարներիայի հրամանատար Թևֆիկը, ելույթ ունենալով, խրախուսել էր բնակչության մասնակցությունը կոտորածին և իր հրացանով անձամբ սպանել երեք հոգու:

Լևոն Ֆերիդ էֆենդին նշեց, թե Ֆեյյազ Ալի բեյի՝ Միություն և առաջադիմություն կուսակցության համախոհը լինելու մասին ենթադրությունը շատ հեշտ է ապացուցել՝ վերոնշյալ ընկերության թղթապանակների միջոցով, և որ թե՛ նրա ընտանիքի անդամներից ու թե՛ ընկերներից շատերը կհաստատեն, որ նա եղել է տվյալ կուսակցության անդամ: Հայտնեց նաև, որ Ֆեյյազ Ալին նույնիսկ շատ ակտիվ դերակատարություն է ունեցել [Յոզղատի] նախկին մութասարրիֆ Ջենալ բեյի պաշտոնազրկման մեջ²⁶, և որ մեղադրյալն իր ղեկավարության տակ գտնվող Յոզղատի ակումբ էր գնացել նվազախմբով:

Լևոն Ֆերիդ էֆենդին իր եզրակացության մեջ նորից մանրամասնում էր, որ այդ երեք հանցակիցները՝ Ֆեյյազ, Թևֆիկ ու Բենալ բեյերը, տեղահանության ժամանակ Կարապետի ընտանիքից կողոպտել են 1800 լիրա կանխիկ դրամ, 3620 լիրա արժողությամբ մի գորգ, 13 սենյակի բոլոր իրերը, 1000 լիրա արժողությամբ կանացի զարդեղենը, որոնց ընդհանուր արժեքը կազմում էր 8000 լիրա:

²⁶ Միություն և առաջադիմություն կուսակցության Անկարայի պատասխանատու քարտուղար (պատվիրակ) Նեջաթին, 1915 թ. հուլիսի 20-ին գալով Յոզղատ, հարողով էր հայերին կոտորելու հրամանը, սակայն Յոզղատի մութասարրիֆ Ջենալը հրաժարվել էր գործադրել այդ հրամանը, որի պատճառով էլ պաշտոնանկ էր արվել Նեջաթիի կողմից:

Դատախազը հարցրեց, թե մեղադրյալներին վերագրվող սպանությունները միայն այդ երեքն են եղել, թե ոչ, և խնդրեց հայտնել զոհերի անունները:

Լևոն էֆենդին նշեց, թե սպանված բազմաթիվ անձանցից ինքն առանձնացրել է երեք հոգու, որոնցից մեկի անունը եղել է Ալթինօղլու Միքե, իսկ մյուսների անունները չգիտի:

Մեղադրյալ Բենալ բեյն ըմբոստանալով պատասխանեց, թե իր դեմ ուղղված տեղեկությունները և Լևոն էֆենդու մեկնաբանություններն ամբողջությամբ զրպարտություն են և հավելեց. «Ո՛չ Գյուլլեր են գնացել, ո՛չ եղել են այնտեղ, ո՛չ այդ մարդկանց են ճանաչում, ո՛չ էլ մատ կտրելով՝ մատանի են վերցրել: Նման որևէ պաշտոնյա չկա, որ այդ աստիճան անբարո կողոպուտ իրականացնի՝ հասարակ զգացմունքով ներշնչված»:

Ապա ժանդարներիայի հրամանատար Թևֆիկ բեյն ըմբոստանալով ասաց, թե ինքը միայն երկու անգամ է մասնակցել տեղահանության գործողություններին. առաջինը եղել է Սվասում, երկրորդը՝ Կայսերի-Հալեպ ճամապարհի վրա, իսկ մեկ այլ անգամ լիազորված է եղել ճնշելու հայ ավազակներին:

Նախագահ – Երբ Դուք այնտեղի հրամանատարն էիք, այդ երկու քարավանից բացի՝ այլ քարավան չի՞ ուղարկվել:

Թևֆիկ բեյ – Գուցե և ուղարկվել է իմ իշխանության կողմից:

Նախագահը շեշտելով, թե քանի որ հրամանատարը եղել է Թևֆիկ բեյը, պետք է որ տեղյակ լինեք բոլոր փաստաթղթերի մասին, հարցրեց տեղահանությանը վերաբերող անդորրագրերի մասին: Թևֆիկ բեյը պատասխանեց, թե անդորրագրերն ուղարկվել են գերագույն իշխանություններին: Նախագահը տեղեկություններ պահանջեց դրանց մասին, Թևֆիկը նախագահից խնդրեց չորս ժամ ժամանակ, որպեսզի տեղեկանա իշխանություններից: Երբ ասաց, որ տեղյակ չէ, թե իր բացակայության ժամանակ ով է իրեն փոխարինել, ստացավ հետևյալ պատասխանը. «Պետք է որ իմանաք, թե ով է Ձեզ փոխարինել»:

Թևֆիկը հայտնեց, որ հիմնականում որպես փոխարինող է թողել գումարտակի քարտուղարին:

Այնուհետև դատախազը, խոսքի իրավունք ստանալով, խնդրեց հարցնել, թե եթե այդ տեղահանությունը կատարվել է կառավարությունից ստացված հրամանների և օրենքի հիման վրա, ապա մութասարիֆի տեղակալ Քեմալ բեյը պետք է, ինչպես հարկն է, հասկանար դրանք ուսումնասիրելու անհրաժեշտությունը, և արդյոք Քեմալ բեյը զգացել է, թե՞ ոչ, թե ինչպիսի վնասներ կարող էին հասցվել [հայերին] տեղահանության ժամանակ: Քեմալը պատասխանեց, թե որևէ բան ուսումնասիրելու համար պետք է իրազեկվել դրա մասին, և հավաստիացրեց, թե նրանք [հայերը] անվտանգ կերպով տեղ են հասել:

Դատախազ – Այսինքն՝ լքված իրերը ոչ մի հարձակման չեն ենթարկվել:

Քեմալ բեյ – Ո՛չ:

Լևոն Ֆերիդ էֆենդի – Կոտորածի թատերաբեմ դարձած Գյուլբեր գյուղում 6000 հոգու սպանությունը հայտնի է այն դիակների շնորհիվ, որոնցից յուրաքանչյուրի մարմնի անդամները կտրատված են որևէ կողմից: Դա հայտնաբերվել է բժշկական հանձնաժողովի կողմից կատարված բժշկական զննումների շնորհիվ:

Նախագահ – Նման մասշտաբի դեպք է պատահում, իսկ մութասարիֆը տեղյակ չէ՞:

Քեմալ – Տեղյակ չեմ, փաշա՛, տեղյակ չեմ:

Քեմալի այս խոսքերն աղմկոտ ծաղրանք հարուցեցին ունկնդիրների շարքերում:

Դատապաշտպան Հալիդ բեյ (Ոտքի է կանգնում և ունկնդիրներին մատնացույց անելով՝ ասում) – Հարգելի՛ փաշա, խախտվում է դատարանի վեհությունը: Նորին մեծություն փառիշտի անունից արդարադատությունն իրականացնող դատարանի ուշադրությանն են հրավիրում:

Այս խոսքերի վրա ունկնդիրները լռեցին:

Քաղկացվոր Հայկ էֆենդին, Քեմալ բեյի ժխտողական խոսքերից հետո խոսելու թույլտվություն ստանալով, հայտնեց, որ երբ իր մայրը Քեմալ բեյին ասել է, թե ինքը բողոքական է, և խնդրել տեղահանության չենթարկել իրեն, Քեմալը պատասխանել է, թե իր կարծիքով բոլորը մեկ են՝ բողոքական, թե կաթոլիկ. բոլորը հայ են և հեռանալու են:

Նախագահը հարցրեց դատախազի կարծիքը: Վերջինս ասաց հետևյալը.

– Նրանց ցուցմունքներում հակասություն չկա: Միաբերան մերժում են:

Նախագահի պատվերով ներկայացվեցին համապատասխանաբար Քեմալ, Թևֆիկ և Ֆեյյազ Ալի բեյերի մախկին ցուցմունքները:

Քեմալ բեյը, առարկություններ հայտնելով մախկինում արձանագրված իր ցուցմունքում տեղ գտած այն խոսքերի առնչությամբ, որոնք վերաբերում էին Միություն և առաջադիմություն կուսակցությանը, նշեց, որ ինքը տեղյակ չէ, թե վերոհիշյալ կուսակցությունը ումից է բաղկացած եղել, և որ ինքը Յոզղատում չի եղել այն ժամանակ, երբ այդտեղ է այցելել վերոնշյալ կազմակերպության պատվիրակ Նեջաթի բեյը, որի ցուցմունքը հակասում է իր ցուցմունքին:

Թևֆիկ բեյի ցուցմունքների ընթերցումից հետո վերոհիշյալը մահ ասաց, թե ինքը տեղյակ չի եղել հին քարավանի տեղահանության մասին, որը կատարվել է իր պաշտոնավարության ժամանակ:

Դատարանի կազմը քննարկում արեց, որից հետո Քեմալ բեյին հիշեցրեց, որ ինքը մախկինում ասել էր, թե այրված փաստաթղթերը վերաբերել են տեղահանությանը: Քեմալը հայտնեց, որ այդ փաստաթղթերը գոյություն ունեն, և որ ինքը, թերևս, սխալմամբ է նման բան ասել:

Լևոն էֆենդին նշեց, թե ինքը տեղյակ է, որ այրված փաստաթղթերը վերաբերել են հայերի բնաջնջմանը և պարզաբանում-

ներ պահանջեց՝ այդ հրամանների բովանդակության և հրապարակման վայրի առնչությամբ: Քեմալը համառորեն կրկնեց իր վերոնշյալ ցուցմունքը ասելով, թե տեղահանության մասին հրամանները չեն այրվել:

Այնուհետև անդրադարձ եղավ Թևֆիկ բեյի ցուցմունքին, որը վերաբերում էր հողատարածքի հարցին: Թևֆիկը հայտնեց, որ այդ ազարակը հայերին չի պատկանել. այն եղել է էմիրության հողատարածքը, և որ դա կարող է հաստատվել Յոզղատի գրանցամատյաններով: Այդ տան մասին Թևֆիկ բեյի տված տեղեկություններից հետո վերջինս մի փաստաթուղթ ներկայացրեց դատարանին ասելով. «Ես իմ այդ տունը վարձակալության եմ տվել՝ ըստ այս փաստաթղթերի, շարժական գույքը գրանցված է այս մատյանում, որի համաձայն՝ շարժական գույքը հանձնել եմ Լքյալ գույքի հանձնաժողովին»:

Թևֆիկն այնուհետև, Ռեյհանների խնդրին անդրադառնալով, պնդեց, թե դա զրպարտություն է:

Դատախազն ասաց, թե հարցերի ժամանակ հիշատակված տեսուչ Նեդիմ բեյն Իզմիթից ուղարկված հեռագրում հայտնել է, թե ինքը չի կարող գալ Ստամբուլ, և իր ցուցմունքները տալու է Իզմիթի դատարաններին, մինչդեռ տվյալ անձնավորության ցուցմունքներն անչափ կարևոր են, և դատարանի նախագահին խնդրեց միջոցներ ձեռնարկել այդ ցուցմունքները Ներքին գործերի նախարարությունից ստանալու համար: Դատախազը հավելեց նաև, որ եթե մեղադրյալները վկաներ ունենան՝ ի պաշտպանություն իրենց, ապա նրանց պետք է ժամ առաջ ծանուցագրեր ուղարկել և ապահովել դատավարության ընթացքն արագացնելու մասին գերագույն խորհրդի կարգադրության իրականացումը:

Նախագահը հայտարարեց, որ որոշվել է դատը շարունակել հաջորդ օրը՝ ժամը 13:00-ին:

10-ը փեպրվարի, 1919, «Ալեմդար»

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նիսպ առաջին

Ռազմական արտակարգ ատյանը երեկ իր հատուկ գրասենյակում նիստ գումարեց եվրոպական ժամով ժամը 13:00-ին: Քանի որ այս նիստում նախատեսված էր վկաների հարցաքննությունը, [դատարանի] նախագահ Հայրեթ փաշայի ձեռքի տակ գտնվող գրության համաձայն՝ համապատասխանաբար դատարան կանչվեցին տեսուչ Նեդիմ բեյը, Յոզղատի նախկին պատգամավոր Շաքիր բեյը, Սարգիս էֆենդու դուստրը՝ Ալիսը, Յոզղատի նախկին մութասարրիֆ Ջեմալ բեյը, Ռիֆաթ էֆենդին և Օհաննես էֆենդու որդի Ստեփանը:

Ի վերջո՝ ցուցմունք տալու համար որպես վկա ամբիոն հրավիրվեց դատարանում ներկա գտնվող 17 տարեկան մի պատանի՝ Արթին անունով: Վերջինս հայտնեց, որ ճանաչում է վկաներին:

Արթին էֆենդին վկայեց նաև, որ զրկանքի ժամանակ Բուրբան բայրամ տոնի հինգշաբթի օրը ձերբակալվել է Յոզղատի ժանդարմերիայի զինվորների կողմից, հայերին ութ-ութ կապել են իրար և Յոզղատից դուրս տարել, իսկ են հայերի մոտ գտնվող քանկարժեք իրերը, կանխիկ դրամը, կողոպտիչները կանանց հարբեցրել են Օսման փաշա դերվիշների մենաստանի մոտակայքում, Յոզղատի մութասարրիֆի տեղակալ, Բողազլըյանի կայմական Քեմալ բեյը 500 հեծյալ ավազակախմբով եկել է Գյուլբեր գյուղ, հայերին գերի են վերցրել գիշերվա ժամը 12-ից հետո, քանի որ նրանց ժամկետը լրացել էր, քահանային հիշեցրել են կրոնական արարողություն կատարելու անհրաժեշտության մասին, մահապատժի են ենթարկել նախ՝ քահանայի փոքրիկ երեխային, ապա՝ կնոջը և այնուհետև՝ քահանային, որից հետո Քեմալը, դուրս գնալով, քաջալերել է մարդասպաններին՝ ասելով՝ «Դուք չգիտեք՝ ինչպես կոտորել»: Չեթները (հրոսակախմբերը) Քեմալ բեյի այս խոսքերից հետո սկսել են ամենայն դաժանությամբ կո-

տորել ամեն պատահողի: Արթինը զգալով, որ մայրն էլ է սպանվելու, փախել-զնացել է Կայսերի:

Այս ցուցմունքները լսելուց հետո դատարանի նախագահը հրամայեց ընթերցել Հանցագործությունները հետաքննող լուծարված հանձնաժողովի կողմից նախկինում արձանագրված մույն վկայի ցուցմունքները: Վկան իր նախկին ցուցմունքում հայտնում էր, թե Գյուլլերի կոտորածի ժամանակ ինքն էլ էր ոտքից վիրավորվել: Այն դեպքում, երբ Հանցագործությունները հետաքննող հանձնաժողովին ներկայացրած ցուցմունքում ասել էր, թե ուշաթափվել էր՝ մեռածի պես, դատարանում տված վկայության ժամանակ նշում էր, թե կոտորածի ժամանակ փախուստի էր դիմել:

Դատախազ Մամի բեյ (դիմում է նախագահին) – Ես հակաություն եմ տեսնում այս ցուցմունքում: Մի անգամ ասած է եղել, թե ես՝ Արթինս, ավագանու որդու վրա կատարված հարձակումից անմիջապես հետո փախել եմ, իսկ հիմա ասում է, թե վիրավորվել է: Ինչպե՞ս կարող է այդպես լինել: Հետո, մեկ-երկու հոգու սպանությունը տեսնելով, անհետացել է, իբրև թե նորից եկել է Հատուկ կազմակերպության տեղը և իբրև թե այնտեղ զինվորների միջից գտել է կայմակամին ու զեկուցել վերջինիս, և իբրև թե կայմակամն էլ իրեն ճնշել է: Տասներկու տարեկան մեկն այդ ինչպե՞ս կարողացավ նման բանի խիզախել:

Վկան, դատախազի խոսքերին ի պատասխան, ասաց, թե դեպքերն ընթացել են հենց այնպես, ինչպես ինքն է պատմել. քանի որ այնտեղ դեպի Կեսարիա տանող ճանապարհն էր, ինքն էլ այդ ճանապարհով է գնացել:

Նախագահն այնուհետև մեղադրյալներին հարցրեց, թե վերջիններս ասելիք ունե՞ն, թե՞ ոչ: Քենալ բեյը, ոտքի կանգնելով, ընդգծեց, որ պատանու ցուցմունքներում տեղ գտած հակասությունն ակնհայտ է, և որ քարավաններից մեկն ուղարկվել է Հալեպ, իսկ մյուսը՝ Սվաս, ինքը Զուրբան բայրամի ժամանակ գտնվել է Յոզղատում և Գյուլլեր չի գնացել ու հավելեց.

– Այդ ամենը զրպարտություն է, որը ամբողջությամբ հակասում է իրականությանը:

Ապա Քենալ բեյը պահանջեց, որ եթե Արթին բեյն իբրև թե տեսել է իրեն կոտորածի վայր դարձած Գյուլլեր գյուղում, թող հայտնի, թե ինչ տեսք ու հագուստ է ինքն ունեցել այդ պահին:

Վկան նշեց, որ պահանջվող պարզաբանումները չի կարող տալ, քանի որ շատ ժամանակ անցած լինելու պատճառով այդ հանգամանքները չի հիշում:

Քենալ բեյը, դիմելով նախագահին, ասաց.

– Այդ դեպքում ինչպե՞ս է ինձ ճանաչում:

Նախագահ – Ամեն պահի գլխում չի մնա: Նույնիսկ ես որոշ ժամանակ հետո չեմ կարողանա Ձեզ հիշել:

Արված հրավերից հետո եկավ Յոզղատի նախկին պատգամավոր Շաքիր բեյը և երդվեց՝ ըստ ընդունված կարգի:

Շաքիր բեյը ենթադրեց, թե իր արձակուրդի ընթացքում, երբ վերադարձել է Յոզղատ, պետք է որ այնտեղ գտնվեր տեղահանության ժամանակ: Տեղահանվածների մեկ ուրիշ քարավան ուղարկվել էր նախկին մութասարիֆի կողմից: Շաքիր բեյը հայտնեց նաև, որ հայ տղամարդիկ առաջին անգամ արքորվել են կոմիտեջիության հետ կապ ունենալու պատճառով, որոշ քարավաններ ուղարկվել են ընտանյոք հանդերձ: Նա նշեց նաև, թե ինքն անձամբ չի տեսել մութասարիֆի սկսած տեղահանությունը, ինչպես նաև՝ Քենալ բեյի՝ ավարտին հասցրած ողբերգություններից որևէ պատահիկ: Վերոհիշյալը հավելեց նաև, որ երբ վերադարձել է Ստամբուլ, ըստ իր լսածի տեղեկացած իրադարձությունների վրա է հրավիրել համապատասխան մարմինների ուշադրությունը, սակայն իր այդ նախաձեռնությունը, դժբախտաբար, ոչ մի արդյունքի չի հանգեցրել: Շաքիր բեյը կրկնելով, թե ոչ մեկին չի կարող որպես հանցագործ մեղադրել, առաջ քաշեց այն միտքը, թե մեղադրյալը [Քենալը] ի պաշտոնե կկարողանար արգելք լինել այդ ողբերգությանը:

ԹՈՒՐԲԵՐԸ ԹՈՒՐԲԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

III

ТУРКИ О ТУРКАХ

III

ԿԱԶՄՈՂ ԵՎ ԽՄԲԱԳԻՐ՝ ԲԱՆԱՍ.
Գ.ԻՏ. ԹԵԿՆ., ԴՈՅՆԵՏ
ԱՌԻՔԵՆ ՄԵԼԻՔՈՆՅԱՆ

СОСТАВИТЕЛЬ И РЕДАКТОР КАНД.
ФИЛ. НАУК ДОЦЕНТ
РУБЕН МЕЛКОНЯН

Կազմի ձևավորումը՝ **Ս. Մ. Մելքոնյանի**
Տեխ. խմբագիր՝ **Վ. Չ. Բդոյան**
Համակարգչային ձևավորումը՝ **Կ. Հ. Սարգսյանի**

Ստորագրված է տպագրության՝ 13. 10.2011թ.:
Չափսը՝ 60X84 1/16: Թուղթը՝ օֆսեթ:
Հրատ. 16,5 մամուլ, տպագր. 19,3 մամուլ = 17,9 պայմ. մամուլի:
Տպարանակը՝ 500: Պատվեր՝ 59:

ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, Ալ. Մանուկյան 1
Ереван Издательство ЕГУ, Ал. Манукяна 1

ԵՊՀ տպագրատուն, Երևան, Արովյան 52
Дом типографии ЕГУ, Ереван, Абовяна 52